

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTANDAKİ
MİLLÎ AYAKLANMALAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Füsun KARA

HAZIRLAYAN

DİLEK POLAT

ELAZIĞ – 2009

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTANDAKİ
MİLLÎ AYAKLANMALAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / /2009 tarihinde aşağıdaki jüri tarafınd an oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Ensti tüsü Yönetim Kurulu`nun
...../...../2009 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç.Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi
Çarlık Devrinde Türkistan'daki
Millî Ayaklanmalar
Dilek POLAT
Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Elazığ – 2009, Sayfa (VIII - 91)

Türkistan'ın millî bağımsızlık mücadelesi iki bölümde ele alınabilir. İlk bölümü Hive Hanlığı'nın Rus keşif kollarına karşı koyması ile 1717'de başlamıştır. Bu dönemdeki millî mücadele, Türkistan'ın işgal edilmesine kadar organize edilen düzenli ordu birlikleri ve diplomatik yollardan yürütülmeye çalışılmıştır. İkinci safhası ise, Türkistan'ın bazı bölgelerinin Rus hakimiyetine girmesi ile milliyetçi simaların ortaya çıkması ve halkın iştiraki ile belirlenmiştir. İşte bu dönem “Ayaklanmalar Devri” olarak adlandırılmaktadır.

Ayaklanmalar devrine, bakıldığı zaman uzun bir dönem içerisinde biriken kin ve nefret, zaman zaman ortaya çıkmış ise de, çoğu zaman kendi aralarındaki anlaşmazlık ve birlikten yoksun olmaları sistemli bir hareketi geciktirmiştir. Bu ayaklanma veya karşı koymanın ortaya çıkmasında en önemli etken ise Rusya'nın takip ettiği siyaset ve baskının rolü olmuştur.

Ruslar'a karşı çıkan bu ayaklanmalar Kazak, Türkmen ve Özbek topraklarında meydana gelmiştir. Rusya'nın işgali karşısında Türkistan'da birçok ayaklanmaya rastlamaktayız, ancak çoğu zaman bir sonuç elde edilemediğini görmekteyiz.

Çarlık Rusya'sına karşı yapılan direniş hareketlerindeki en büyük eksiklik olan lidersizlik, Rusya'ya karşı yapılan mücadelelerin olumsuz sonuçlanmasında rol oynamış ve bu problem Sovyet Rusya döneminde de devam etmiş olsa da; Türkistan

halkının misli görülmemiş kayıp ve facialara rağmen bağımsızlığı konusunda verdiği mücadele tarihte büyük bir öneme sahip olmuştur. Atalarımızın vatanın bağımsızlığı için verdiği büyük mücadele, esarete boyun eğmiş diğer milletlere örnek olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Ayaklanma, Rusya, Koloni Politikası, Türkler

SUMMARY

Post Graduate Thesis

Turkestan in National Rebellions During Tzarism Period

Dilek POLAT

Firat University

Institute of Social Sciences

Elazığ – 2009, Page (VIII - 91)

National autonomy struggle of the Turkistan can be discussed in two parts. The first part began with the opposition of the Hive Khanate against the Russian vanguards in 1717. National struggle in this period was tried to be carried by regular army unions which had been organized until the occupation of the Turkistan and through diplomatic channels. The second stage was determined by the emergence of nationalist visages after some regions of the Turkistan came under domination of Russia and by the participation of the public. This period is referred to as “Rebellions’ Period “ (Ayaklanmalar Devri) .

When examining “ Rebellions’ Period “ (Ayaklanmalar Devri) , though accrued grudge and hate emerged from time to time , they had usually disputes among themselves and they were lack of unity and this postponed a systematic act . The most important factor in emergence of this rebellion or opposition , the policy followed by Russia and the repression .

These rebellions which oppose to Russians occurred on Turcoman and Uzbek lands . We see many rebellions against occupation by Russia in Turkistan . However , we see that they could not usually accomplish a result .

Leaderlessness, the biggest failure of the resistance actions conducted against Tsarist Russia played a great role in the failure of the battles against Russia, and this problem continued in the time of Soviet Unions; however the praiseworthy struggle of the Turkistan People for their freedom despite the losses and destructions is of great importance in the history. The Great Struggle by our Ancestors for the freedom of our Nation established an example for the Nations under slavery.

Key Words: Turkestan, Uprising, Russia, Policy of Colonial, Turks.

İÇİNDEKİLER

	<u>SAYFA NO.</u>
ÖZET	II
SUMMARY	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	VIII

GİRİŞ

I. «TÜRKİSTAN» ADININ ANLAMI	1
II. TÜRKİSTAN' IN COĞRAFI KONUMU VE SOVYETLER BİRLİĞİ İLE HÜR DÜNYA AÇISINDAN STRATEJİK ÖNEMİ	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN	10
I. ÇARLIK RUSYA HÂKİMİYETİ VE TÜRKİSTAN TÜR KLERİ	11
II. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİNDE RUSLARIN TÜRKİSTAN'DA UYGULADIKLARI POLİTİKA VE YÜRÜTÜLEN RUSLAŞTIRMA FAALİYETLERİ	13
1. Ruslar'ın Türkistan'da Uyguladıkları İdari Teşkilat	14
2. Ruslar'ın Uyguladığı Eğitim Politikası	15
3. Türkistan Topraklarına Rus Göçmenleri Yerleştirme Politikası	18
4. Türkistan'daki Rus Kültür Siyaseti ve Hristiyanlık Yoluyla (Misyonerlik Faaliyetleri) Ruslaştırma Politikası	20
III. TÜRKİSTAN TÜR KLERİ'NİN MANEVİ HAYATI VE KÜLTÜREL UYANIŞI	22
IV. RUS HÂKİMİYETİNE KARŞI MİLLİ BAĞIMSIZLIK HAREKETİNİN BAŞLANGICI	27

İKİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLİ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ	31
I. AYAKLANMALARIN SİYASİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN SEBEP ANALİZLERİ	33
II. SIRIM BATUR HAN AYAKLANMASI (1783-97)	35
III. COLAMAN TİLENCİ HAN AYAKLANMASI (1822-24) .	37
IV. İSATAY TAYMAN HAN AYAKLANMASI (1836-38) ...	38
V. KENASARI KASIM HAN AYAKLANMASI (1837-46) .	39

VI. CAN HOCA (CAN KOCA BATUR) AYAKLANMASI (1851-60)	43
VII. İZET KATIBAR AYAKLANMASI (1852 -58)	45
VIII. MANGIŞLAK AYAKLANMASI (1870 -73)	51
IX. FERGANA AYAKLANMASI (1878 -91)	51
X. 1892 YILI AYAKLANMASI	53
XI. DÜKÇÜ İŞAN (İŞAN MUHAMMED SABİROĞLU) -1898 ARDICAN AYAKLANMASI	57
XII. 1916 TÜRKİSTAN MİLLİ AYAKLANMASI	60
1. 1916 Türkistan Milli Ayaklanmasını Hazırlayan Sebepler	61
2. 1916 Ayaklanmasının Başlaması ve Hocend'deki Olaylar	64
3. Cizzah Faciası	67
4. Fergana Vadisindeki Ayaklanmalar	69
5. Sir-Derya Vilayetindeki Ayaklanmalar	69
6. Hive Hanlığında İsyan (1915-1916)	70
7. Türkistan'ın Kırgızistan Bölgesindeki Ayaklanmalar (Semireçhie)	70
8. Türkistan'ın Kazakistan Bölgesindeki Ayaklanmalar	72
9. Hazar Ötesinde (Türkmenlerde) İsyan	75
10. 1916 Milli Ayaklanmasının Bastırılması ve Ayaklanmanın Başarıya Ulaşamamasının Sebepleri	76
11. Sovyet Tarihçilerinin Ayaklanma Hakkındaki Düşünceleri	78
12. 1916 Ayaklanmasının Sonuçları	79
XIII. AYAKLANMALARIN EKONOMİK, SİYASİ VE KÜLTÜREL SONUÇ ANALİZLERİ	84
SONUÇ	86
BİBLİYOGRAFYA	88

ÖNSÖZ

Çarlık Rusyası, Türkistan'ı işgal ettikten sonra halkın kanını döküp ülkeyi Rus İmparatorluğu'nun sömürmesine çevirdi, bütün hayat, örf -adetler ve kültür temelleri zorbalıkla berbat edildi.

İslâm KERİMOV

Türkistan bölgesi, Türk tarihi ve İslam tarihi için büyük önem arz etmektedir. Türkistan (Orta Asya), bu özelliği ile beraber kadim devletlerin kurulmuş olduğu bir merkezdir. Orta Asya bu kültür birikimi ile, diğer milletleri etkilemiş ve çok yüksek bir medeniyet ortaya çıkarmıştır.

Çarlık Rus İdaresi ve emperyalist Çin İmparatorluğu tarafından maddi ve manevi varlığı acımasızca sömürülen «Türkistan» verdiği büyük insanlık savaşıyla, günümüze kadar mücadelesini sürdürmüştür. Bu büyük mücadele hiç şüphesiz ki, Türk insanına ve özellikle Türkiye aydınına çok şeyler söylemektedir. Çünkü uzun bir dönem sonucunda unutturulduğumuz, ancak mayamızda, toprağının, havasının, suyunun ve inancının zerrelerini her an taşıdığımız ve yaşadığımız Türkistan ve onun çilekeş insanları, aynı tarih ve kültür birikimini taşıyan, aynı idealleri ve yürek sızısını yaşayan insanların ve coğrafya parçasının acı ve bir o kadar da ibret dramını yansıtmaktadır.

Orta Asya Türkleri' nin milli mücadeleleri, Türk tarihi için önemli bir dönüm noktasını oluşturduğundan ve kendi dünyamızda güçlü bir toplum olabilmemizin sorumluluğunu yürekten taşıdığım için dolayı böyle bir araştırmayı üstlendim. “ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTANDAKİ MİLLİ AYAKLANMALAR” adını taşıyan yüksek lisans tezim iki ana bölümden oluşmaktadır. I. Bölümde, “Çarlık Rusya Hâkimiyeti Altında Türkistan” ve II. Bölümde, “Çarlık Devrinde Türkistan'ın Milli Bağımsızlık Mücadelesi” konuları yer almaktadır.

Sözünü ettiğim gaye doğrultusunda, sorumluluğunu üstlendiğim araştırmamın şekillenmesi ve kaynakların temini hususunda yardımlarını esirgemeyen ve fikirleriyle yol gösteren Değerli Hocam, Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA'ya ve diğer kıymetli bölüm hocalarıma teşekkür eder, saygılar sunarım.

ELAZIĞ-2009

DİLEK POLAT

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Bilig	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türk Diyanet Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

I- “TÜRKİSTAN” ADININ ANLAMI

Türkistan, Türk kelimesinin Farsça “İstan” ekiyle birleşmesinden hasıl olan, Türklerin ülkesi anlamına gelen Farsça bir tabirdir ¹.

“Türkili,, anlamına gelen Türkistan, coğrafi ve tarihi bir kavram olarak M.S. VI - VIII. yüzyıllardan beri, bugün “Orta Asya” ve “Merkezi Asya” diye adlandırılan bir bölge için kullanılmaktadır².

Türkistan kelimesi Sakalar (İskitler) devrindeki abidelerde (M.Ö.VII ve M.S. II. asır) “Türkistanak” olarak ifade edilmiş ve “Göktürkler’e tabi ülkeler” manasında olarak, Sasani İranlıları tarafından ilk defa kullanılmıştır.

Türkistan’a VII. asrın başlarında, Araplar tarafından “Bilad al-Türk” de denilmiştir. Yakubi Kitab-al Buldan isimli eserinde (M.891 – H.278’de yazılmıştır.) doğrudan doğruya “Türkistan” kelimesini kullanmaktadır. Yakubi “Türk” ismiyle, ancak göçebe ve Mecusi olan Türkleri ve “Türkistan’ diyerek de, ancak göçebe Türkler’in yaşadıkları yerleri belirtmek istemiştir.

Türkistan kelimesi aynı zamanda siyasi-idari bir kavramdır. Tarihte bu adla Türkler’in kurduğu bir devlet bilinmemekle beraber, Batı Türkistan’ı istila eden Ruslar 1867’de başkenti Taşkent olmak üzere Fergana, Sir-Derya, Semerkand ve Hazarötesi (Zakospi) vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adıyla bir yönetim altında topladılar. Türkistan’ın Ural, Turgay, Akmolla, Yedi-Su (Semireçie) ve Yedi-Dam (Semiplat) vilayetlerini de Bozkır genel vali liğine bağladılar. Sovyet döneminde, 1917 -1924 yılları arasında, yaklaşık olarak, Bozkır Genel Valiliği toprakları Kazakistan Otonom (Özerk) Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkistan Genel Valiliği toprakları ise, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyet i olarak yapılandırıldı. Ancak, 1924’ de Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilga edilip, bölge için “Sovyet Orta Asyası”, “Orta Asya” ve “Kazakistan” adları kullanılmaya başlandı ve Türkistan adının kullanılması resmen yasaklandı ³.

¹ Atila ARTAM, **Türk Cumhuriyetleri’nin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, İstanbul, 1993 s.15.

² Seyfettin ERŞAHİN, **Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)**, Ankara 1999, s.35.

³ Seyfettin ERŞAHİN, **Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)**, Ankara,1999 s.35-36.

Son zamanlarda bazı neşriyatlarda da Türkistan ismi yerine “Orta Asya” ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bu kullanım büyük bir hatadır. Nasıl ki, Orta Avrupa bir memleket ismi değilse, Orta Asya da bir memleket ismi olamaz, ancak bir yer ismi olabilir. Unutulmamalıdır ki, bu kullanım Rus Bolşevikleri’nin Türkistan ismini yasaklamalarına dolaylı bir katılım sağlamaktadır. Türkistanlı münevverler ise, umumiyetle doğu-batı ayırımından kaçınmışlar, Türklüğün büyük bir ülkesini tek bir ifadeyle, yani “Türkistan” ismi altında tanıtmışlar ve tanıtmaya çalışmışlardır⁴.

II. TÜRKİSTAN’IN COĞRAFİ KONUMU VE SOVYETLER BİRLİĞİ İLE HÜR DÜNYA AÇISINDAN STRATEJİK ÖNEMİ

Asya kıtasındaki Türkler’in yurdu mânâsına gelen Türkistan, tabii coğrafyası, etnoğrafik ve tarihi mânâsıyla şu hudutlardan oluşmaktadır. Güneyden Gürgen Nehri, Horasan Dağları, Kopet Dağı, Kuhi Baba, Mezdûran, Topcak ve Ak Dağları, Hindukuş Sırtları, Mustag-Kuenker Sıradağları; doğudan Doğu Türkistan’ın doğu hudutları, Sucav civarında 98°50' kuzey paraleli, 40°50' kuzey paraleli, 40°50' doğu meridyeni noktası; kuzeyden Curgarya ve Kazakistan’ın kuzey hudutlarını meydana getiren İrtiş Havzası ve Aral-İrtiş su ayırımı hattının kuzey yamaçları; batıdan Kuzey Ural Dağı, Yayık Nehri, İdil’in denize döküldüğü yer olan Bökey Orda ve Hazar Deniziyle çevrilidir⁵.

Türkistan, (Türkler’in beşiği olarak kabul edilir) 6 milyon km²’lik toprakları ile Sovyetler Birliği’nin toplam yüzölçümünün %20’sini teşkil etmektedir. 15 Sovyet Cumhuriyeti’nden 5 tanesi (bunlar Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan) Türkistan’dadır⁶.

Türkistan; Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Afgan yahut Güney Türkistan ve İran Türkistan’ı olmak üzere 4 bölüm halinde incelenir. Batı Türkistan; Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan; Doğu Türkistan; Çin Halk Cumhuriyeti; Güney Türkistan, Afganistan; İran Türkistan’ı da İran hudutları içindedir. Güneydeki Afgan Türkistan’ı; Afganistan’ın kuzeyinde Bend-i Türkistan ve Hindukuş dağ sırası önünde Seyhun Vâdisine ve Batı Türkistan Çukureli’ne doğru uzanan alçak

⁴ Atilla Artam, **Türk Cumhuriyetleri’nin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, İstanbul, 1993 s.15.

⁵ Zeki Velidi TOĞAN, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, C.2, İstanbul, 1981, s.1.

⁶ Baymirza HAYİT, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 1987, s.122.

sahadır. Afgan Türkistan'ının en büyük şehri Mezar -ı Şerif'tir. İran Türkistan'ı; İran'ın Estarâbâd ve Deregiz Vilâyetlerini içine alır.

Türkistan'da tam bir kara iklimi hüküm sürer. Yazlar kuru ve sıcak, kışlar ise soğuk geçer. Değişik bölgelerinde değişik ısılar mevcuttur. Kuzey güney arasında da ısı farkları mevcut olup, kış aylarında ısı sıfırın altında seyreder.

Türkistan vâdiler ülkesi olarak bilinir. Vadi, çöl, dağ, göl ve nehirlerle kaplı arâzi yapısına sâhiptir. 30'dan ziyade önemli yayla mevcuttur. Fergana Vâdisi 800.000 km² ve deniz seviyesinden 900 m yüksekliktedir. Bu bölgede, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan devletlerinin pamuk ve ipek ürünü elde edilmektedir. Burası Türkistan'ın bahçesi olarak bilinmektedir⁷.

Balkaş Gölü ve Sarı nehir arasında 180.000 km² lik Petpak çölü, 350.000 km².’lik Karakum, 300.000 km².’lik Kızılıkum çölleri Türkistan'ın belli başlı çölleri olarak bilinmektedir. Bölgede irili ufaklı on beş dağ ve silsile mevcut olup, Altay Dağı, Tanrı Dağı, Alax, Pamir ve Kopet Dağları en yaygın tanınan dağlardır. Türkistan'da 35.000 civarında küçük-büyük göl mevcuttur. Hazar, Aral, Balkaş ve Işıkkas gölleri en önemlileridir. Ural, Topal, Siri Derya, Amu Derya ise Türkistan'ın önemli nehirleri arasında yer alır⁸.

40.000.000 üzerinde nüfusa sahip Türkistan'da Türkistan'ın yerlileri olan Türkler 28.000.000 nüfusa sahiptir. Türkler; Özbek, Kazak, Kırgız, Tacik, Türkmen, Karakalpak ve Tatarlardan müteşekkildir. Tabiî nüfus artışı yıllık %3,5 oranında dır. Bölgedeki Azerbaycanlı, Başkırt ve Tatarlar Türkistanlı olarak Müslüman ve Türk olmaları hasebiyle çok tutkun olup, aynı örf, âdet ve geleneklere sâhiptirler. Grup içerisinde Özbekler 12,5 milyon nüfusla en güçlü topluluğu teşkil ederler. Türkistanlılar aynı dile (Türkçe), aynı târihe aynı kültüre ve aynı dine (İslâm) sahip olmaları sebebiyle birbirlerine sıkı sıkıya bağlı bir bütün teşkil ederler.

Tacik Türklerini Ruslar ve Batılılar Türkistanlı saymak istemezler. Buna sebep olarak Tacik dili konuşmasını gösterirler. Tacik dili mevcuttur, ancak Tacik Türkleri'nin bir kısmı Özbek Türkçesini de konuşur, diğer taraftan da bir kısım Özbek Türkü Tacik Dilini konuşur veya en azından dili anlar ve bilir. Bu genellemenin dışında kalabilecek küçük bir dağlı azınlık vardır. Kaldı ki bunlar da Tacik dili konuşmazlar.

⁷ Zeki Velidi TOGAN, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, C.2, İstanbul, 1981, s.2.

⁸ Zeki Velidi TOGAN, **aynı eser**, s.3.

Orijinal Türkistan nüfusu ile her bakımdan iç içe ve müşterek bir hayat yaşayan Tacikler, Türkistanlıların ayrılmaz bir parçası kabul edilir⁹.

Türkistan'da Rus azınlıklar yanında Ukraynalı, Alman, Kor eli, Ermeni, Gergiyan, Estonyalı ve benzeri azınlıklar da bulunmaktadır.

Türkistan hammadde açısından büyük önem taşır. Bugüne kadar henüz açılmamış seksen adet petrol yatağı mevcuttur. En önemli petrol yatakları, İkinci Bakü olarak adlandırılan Ural, Neft Dağı, Andijan, Aktuba ve Mangışlak'tır. Mangışlak'taki petrol rezervleri Venezüella'daki kapasiteye sâhiptir. Aktuba ise, bundan daha zengin petrole sâhip yataklar olarak bilinmektedir¹⁰.

Dağılmadan önce Rusya'nın toplam kömür rezervlerinin %45'inden fazla sını üreten Türkistan'da elli adet kömür madeni işletilmektedir. Yine dağılmadan önceki Rusya'nın tabii gaz rezervlerinin %50'si Türkistan'daydı. Buhara yakınlarındaki Gasli, tabii gazın en zengin olduğu bölgedir.

Türkistan hayvancılık yönüyle müstesna bir yere sahiptir. Yeterli yeşil saha ve yem mevcuttur. Sığır ve koyun, Ruslar tarafından yetiştirilmektedir. 620 milyon hektar elverişli arazi tarıma tahsis edilmiştir.

Türkistan bölgesinde toplam 248.400 km'lik karayolu mevcut olup, bu miktarın 184.990 km'si asfaltlanmıştır. Demiryolu ulaşım şebekesinin 20.720 km'yi bulduğu bilinmektedir.

Türkistan halkı bütün Türkler gibi örf, âdet ve geleneklerine bağlı bir millettir. Din; bütün baskılara rağmen tesirini sürdürmektedir. Hiçbir din eğitimi olmasa bile Türkistan halkı her vesileyle Müslüman olduğunu göstermektedir. Türkistan sosyal yapısında ciddi tahribat açmış olmasına rağmen Komünizm Türk Milletinin dini inançlarını yok edememiş, bilakis din konusunda yeni nesiller daha da istekli yetişmektedir.

Gerek Çarlık ve gerekse Komünist Rus idârelerinin tek gayesi Türkistan ahâlisini Ruslaştırmaktı. Akıl almaz baskı ve işkenceler bir asırdır Türkistan'da uygulana gelmiştir. Buna rağmen arzulanan Ruslaştırma yerine millî benliğe dönüş hızlanmış ve böylece Türkistan'da bulunan Türk devletleri tek tek hürriyet ve

⁹ Salih ERKİNKOL, "Türkistan'ın Kurtuluşu" **Türk Dünyası**, S.18 (Temmuz-Ağustos-Eylül), İstanbul, 1970, s. 27.

¹⁰ W. BARTHOLD, "Türkistan", **İ.A.**, C.12/2, İstanbul, 1998, s.141.

bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Rus komünist idâresi karşısında milli benliğin esas kaynağını da İslâmiyet teşkil etmiştir.

Türkistan Müslüman bir ülkedir. Müslüman olan Türkistan nüfusunun %94'ü de Ehl-i sünnet îtikâdına mensuptur. Her ne kadar İslâmiyet Sovyet rejimi tarafından kaldırılmaya çalışılmışsa da bölge halkı üzerinde İslâmiyetin çok büyük tesiri vardır. Rusya'da komünistler iktidara gelince, Türkistan'da on dört bin câmi ve mescidi yıkıp, tahrip etmişlerdir.

Türkistan nüfusunun ana dili Türkçe olup, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkmen lehçeleri konuşulur. Bu lehçelerden teşekkül eden Türkçe nüfusun %90'ı tarafından konuşulan dildir. Bunun dışında %10 halkın konuştuğu dil Tacik dili olup, Türkçenin bir lehçesi gibidir. Türkistan Türkçesine, Çağatay Türkçesi de denmektedir ¹¹.

Günümüz Türkistan'ında 246 şehir mevcuttur. Semerkand bundan 2.500 yıl önce kurulmuş eski bir yerleşme yeridir. Taşkent, Oş, Merv, Buhara, Tirmiz gibi vilayetlerin de iki bin yıllık mâzileri vardır. Sovyet rejimi birçok yeni şehir inşâ etmek yoluna gitmiştir. Endüstri yerleşme merkezleri olan bu şehirler Türkistan şehirciliğine benzememekte ve yerleşim tarzlarına uymamaktadır. Bu yönüyle Türkistan'da eski ve yeni yerleşim merkezlerini ayırt etmek gayet kolaydır. Ayrıca eski yerleşim yerlerinde tarihi bağlılık ve mâziyi yaşatma gayretlerinin daha fazla olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır ¹².

Türkistan malûm olduğu gibi dünyanın önemli medeniyet merkezlerinden birisi olup, VIII. yüzyıldan bu yana İslâm âleminin kültür ve maneviyat merkezlerindendir. Bu ülke 1925 yılından beri Sovyet terminolojisinde “Orta Asya ve Kazakistan” olarak ifade edilmektedir. Sovyet yönetimi, bu ülkenin ismini reddederek, Türkistanlılar arasında aynı millete mensup olma şuurunu yok etmek istemekte, Türkistan'ı Rus sömürgeciliğinin temel unsuru yapma gayretleri içinde “Türkistan” isminin kullanılmasına hiçbir şekilde tahammül edememektedir ¹³.

Genel olarak bilindiği gibi, Türkistan'ın bugünkü toprakları 1715 -1897 yılları arasında Rusya tarafından adım adım işgal edilmiştir. Buna rağmen Buhara ve Hive devletleri Çarlık Rusyası zamanında iç işlerinde bağımsızlıklarını korumuşlardı. Ancak

¹¹ Mehmet SARAY, **Türkistan Türkleri**, Veli yay. İstanbul, 1984, s.33-34.

¹² Baymirza HAYÎT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yay. ,İstanbul, 1975, s.1.

¹³ Baymirza HAYÎT, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul,1987, s.123-124.

bu devletler de, 1920 yılında Sovyet saldırısı sonunda “Buhara ve Hive Sov yet Halk Cumhuriyetleri” olarak ilan edildiler. Sovyet Hükümeti bu iki devletin bağımsızlık haklarını bir sözleşme ile kabul etti. Bununla beraber 1924 yılında Sovyet Hükümeti bir savaş operasyonu yoluyla bu iki devletin sınırlarında yayılarak ve tehdit ederek devlet varlıklarına son verip, fiilen topraklarını da ilhak etti.

Unutulmamalıdır ki; Sovyetler Birliği’nin idari güçleri, Türkistan’ın dünya politikası ve stratejik açıdan önemini hiçbir zaman gizlememişlerdir.

Türkistan’ın Sovyetler Birliği ve Hür dünya açısından stratejik önemini şu temel kavram başlıkları altında incelemek mümkündür:

- Türkistan Asya ile Avrupa Arasında Bağlantı Kuran Bir Köprüdür:

Türkistan, Tatar-Başkırdistan, Sibiry, Moğolistan, Çin (Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan ile), Hindistan, Pakistan, İran ve Kafkasya ile müşterek sınırları olan bir coğrafya üzerindedir. Türkistan ve ona komşu olan ülkeler kültürel, iktisadi ve dini açıdan birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır.

Türkistan’dan Avrupa’ya ve Orta Doğu ülkelerine kolay ve kısa yollarla ulaşılabilir. Meselâ; Moskova Türkistan sınırından hava yoluyla 1.000 km, Kharkov - Ukrayna: 770 km, Rostov-Don:710 km, Erzurum-Türkiye: 1.010 km, Bağdat-Irak: 1.210 km, Tahran-İran: 640 km, Kâbil-Afganistan: 290 km uzaklıktadır. Rakamlardan anlaşılacağı üzere Türkistan’ın Avrupa, Orta Doğu ve İç Asya ile bağlantı imkânları çok elverişlidir. Böyle bir jeopolitik saha üzerinde bulunan Türkistan, Sovyetler Birliği’ne her istikamette teşebbüs imkânı vermektedir.

- Türkistan, Sovyetler Birliği’nin önemli bir askeri üssüdür:

Sovyetler Birliği Türkistan’da komşu ülkelere karşı iki askeri üs sahibidir. Türkistan’daki (Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Sovyet Cumhuriyetleri, Orta Doğu, Hindistan ve Pakistan için direkt görevlidir) ve Orta Asya’daki (Kazakistan, Kırgızistan, Sovyet Cumhuriyetleri ile Çin ve Moğolistan denetleniyor.) İki askeri üsle belirttiğimiz sahalarda kontrol altında tutulmakta, gerektiği hallerde yapılacak askeri operasyonlar bu üsler tarafından planlanmaktadır¹⁴.

Türkistan, jeopolitik ve tabii coğrafya durumu sebebiyle (çok geniş ve değişken bir arazi olması, step, vadiler, ovalar, dağlar) atom bombası, roketler, uçak yedek malzemeleri gibi Sovyet savaş araçları ve Sovyet ordusunun yaşesi için gerekli olan

¹⁴ Baymirza HAYİT, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 1987, s.124.

malzemenin korunabileceği ana bir depo olarak dikkat çekmektedir. Sovyetler Birliği'nin roketlerini ateşlediği üs de Türkistan'ın Baykonur şehrinde bulunmaktadır.

Sovyetler Birliği gerektiği hallerde ihtiyacı olan savaş malzemelerini de Türkistan'dan karşılama imkânına da sahiptir. Stalin 1943 yılında yaptığı bir açıklamada, "Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri ve Kazakistan'ın (Türkistan), Kızıl Ordu'nun en önemli silah deposu olduğu" nu belirtmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki Türkistan'daki Sovyet silahlı güçleri Orta Doğu'daki bütün ülke lerden daha güçlü bir yapıya sahiptir.

- Türkistan, Sovyetler Birliği'nin Hammadde Yatağıdır:

Sovyetler'in de belirttiği ve genel olarak da bilindiği gibi Türkistan, en önemli hammadde yatağıdır. Bu ülke Sovyet Endüstrisinin ihtiyacı olan hammaddenin karşılanmasında katî bir rol oynamaktadır.

Türkistan'ın yeraltı kaynakları normal bir şekilde Sovyetler Birliği'nin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bir Sovyet gazetesinde, Türkistan'ın zenginliklerine mîsal olarak şu bilgiler verilmiştir: "Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nde yılda yaklaşık olarak 120-130 milyon ton demir, 100 milyon ton petrol ve 35 milyon ton çelik üretebilir" ¹⁵.

Türkistan'ın tarım zenginlikleri de geniş bir yer tutmaktadır. Sovyetler Birliği'ndeki toplam pamuk üretiminin %95'i, meyve üretimin in %60'ı, Hint Keneviri üretiminin %100'ü, ham ipek üretiminin %75'i, pirinç üretiminin %65'i, tabii kauçuk üretiminin %100'ü ve astragan üretiminin %100'ü Türkistan'da gerçekleşmektedir. Türkistan aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin üçüncü büyük hububat ya tağıdır. Türkistan'ın iktisadi zenginlikleri olmasaydı, Sovyetler Birliği'nin bu başarıya ulaşması söz konusu olamazdı.

- Türkistan Doğu'da Komünizmin Nüfus Merkezidir:

Türkistan'ın Komünizmin Doğu'daki ileri karakolu olarak hizmet görmesi gerektiği düşüncesi Sovyet yönetiminin aşağıdaki düşünceleri, Komünizmin doğuda yayılması konusunda Türkistan'ın oynadığı rolü bütün açıklığı ile ortaya çıkartmaktadır:

- "Türkistan, Doğu'da düşüncelerimizin nüfus merkezidir."
- "Türkistan, Komünist ihtilâli mikrobunun Do ğu'daki taşıyıcısı olmalıdır."

¹⁵ Baymirza HAYİT, **aynı eser**, s.125.

- “Türkistan, tarihte Asya’nın Avrupa’ya açılan kapısı rolünü oynamıştır. Şimdi de, Avrupa’nın (bundan Rusya anlaşılmalıdır.) Asya’ya açılış rolünü oynamakla görevlidir.”

- “Doğu halklarının geleceğinde Sosyalizm ve Komünizm kaçınılmazdır.”

Sovyet yönetiminin, Türkistan’ın Sovyetler Birliği’nin Doğu politikasında kullanılması ve Komünizm’in Doğu’da yayılmasına hizmet etmesi konusunda daha birçok tezleri vardır.

Genel olarak bilindiği gibi Sovyetler, Komünizmin Doğu’da (Özellikle Orta Doğu’da) yayılması konusunda büyük mesafeler katetmiştir. Sovyet Rusya’nın Afganistan’ı işgal etmesinden sonra, Komünizmin önce Rusya’dan Türkistan’a sıçradığı ve silah zoru ile yayılmaya devam ettiği daha iyi anlaşılmaktadır.

- Türkistan’ın, Batılı Ülkelerin Stratejileri Açısından Önemi:

Ruslar tarafından ilk defa zapedilen Türkistan (birincisi Çarlık döneminde, ikincisi Sovyet Rusya zamanında) bağımsız olarak millî varlığını devam ettirmek ve insan hak ve hürriyetlerini tatma özgürlüğüne sahip değildir. Türkistan, Moskova’nın çok kesin ve katı kontrolü altında bulunmaktadır. Sovyetler Birliği, Türkistan’ı baskı altında tutabilmek yolunda elinden gelen her şeyi yapmıştır. Buna rağmen Türkistan halkı bağımsızlık isteğinden hiç bir zaman vazgeçmemiştir. Biz bu gerçeği 1918-1934 yılları arasında (1923’e kadar çok büyük boyutlarda), verdiği bağımsızlık savaşlarından, Sovyet kültürü altında yaşayan Türkistanlılar’ın, millî kültürlerini, örf ve adetlerini koruma mücadelesinden, İslâm dininin Komünizm’e karşı mücadeledeki tesirlerden ve nihayet Türkistanlılar’ın II. Dünya Savaşı sırasındaki Millî mücadelelerinden anlıyoruz. Bugün Afganistan’da mülteci olarak yaşamakta olan binlerce Türkistanlı’nın (Özbek, Türkmen ve Tacik) Sovyet yayılcılığına karşı Afgan mücahitleriyle beraber en ön safta savaştıkları herkesin bildiği bir gerçektir.

Türkistan’da bağımsızlık mücadelesinin başlaması Batılı güçlere ve doğudaki Müslüman ülkelere dünya politikası ve özellikle Orta Doğu politikasında önemli bir stratejik pozisyon kazandırmıştır. Türkistan’ın millî bağımsızlığına kavuşmasını talep eden temel çalışmalarla, öncelikle Türkistan’da millî şuurun kuvvetlendirilmesi sağlanmalıdır. Ancak, bundan sonra Türkistan’ın problemlerinin çözümü konusu ile meşgul olunabilir. Batılı güçler ve İslam ülkeleri Türkistan’ın millî bağımsızlığının temini yolunda müşterek dostlar olarak verilen mücadelede yerlerini almalıdırlar.

Türkistan'ın bağımsızlığının talep edilmesi asla Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışma olarak değerlendirilmemelidir. Sorulması gereken asıl soru şudur:

Sovyet hükümeti bu soruya bugüne kadar hiçbir cevap vermemiştir. Birleşmiş Milletler'e üye hiçbir ülke de Sovyetler Birliği'ne bu soruyu ne zaman cevaplandıracağını sormamıştır. Dünya kamuoyu, "Sovyet Orta Asya'sının" (Türkistan) ne zaman bağımsızlığına kavuşacağı sorusunu sormaya, Moskova'dan bu konuda bir cevap elde etmeye, verilecek cevabı tartışmaya ve bu yolda Türkistan'ın bağımsızlığı için bir tarih belirleme hakkına sahiptir¹⁶.

¹⁶ Baymirza HAYİT, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul,1987, s.129.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN

Avrupa cihetine açılmayan Çarlık Rusyası, XVI. asrın ortalarından itibaren Asya'ya doğru yayılmaya başlamıştır. XVI. asrın ortalarında Kazan ve Astrahan'ı alan Ruslar, XVII. asırda Başkırd ülkesini de işgal etmişlerdir. Rusya'yı imparatorluk haline getirmek ve sıcak iklimlere açılmak hayaliyle yaşayan Çar I. Petro (1698 -1725) Orta Asya'ya hakim olarak, zenginlikler ülkesi Hindistan'a inmek istemişlerdir. Onun bu isteği halefleri tarafından da benimsenince Ruslar, adım adım güneye doğru yayılmaya başlamışlar, önce Kırım'ı ve sonra da Kafkaslar'ı ele geçirerek bu sahada büyük bir mesafe kaydetmişlerdir ¹⁷.

Fakat Ruslar, I.Nikola (1825-1859) zamanında Avrupa ve Orta Şark meselelerine de karışmaya kalkışınca, kendileri 1854-1856 Kırım Harbi ile durdurulmuşlardır. Kırım mağlubiyetinden sonra Ruslar, iktisadi ve askeri alanda bir takım reformlar yaparak yeniden yayılma siyasetine dönmüşlerdir. Ruslar, Orta Asya'da kendilerinden ekonomik ve askeri alanlarda geri durumda olan Türkistan hanlıkları cihetinde yayılmaya devam etmişlerdir. Türkistan hanlıklarını istila harekâtına başlamadan önce Ruslar, Hristiyan Avrupa'nın ileri gelen devletlerine, devletlerarası hukuka riayet etmeyen Müslüman Orta Asya Hanlıklarını "Sivilizasyona" (medeniyete) sokacağız propagandasını yaparak, kendilerine karşı yükselebilecek itirazları da bertaraf etmeyi büyük bir çapta başarmışlardır ¹⁸.

Orta Asya'yı işgal için, gerekli hazırlıklarını tamamlayan Ruslar; harp için bahaneyi bulmakta güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'te Türkistan kasabalarına iki askeri Rus seferi tertiplendi. 1866 Ağustosunda Ruslar, Türkistan'da o ana kadar işgal ettikleri ve yeni işgal edilen bölgeleri "Türkistan Vilayeti" adı altında topladıklarını ilan ettiler¹⁹.

Ruslar'ın Orta Asya'ya hakim olmalarında kendilerine en büyük engel Hive Hanlığı idi. Zira Hive Hanlığı, Türkmenler ile birlikte, Hazar Denizinden Aral'a uzanan hattın cenubunda kalan bölgelere de hakim idi. Bu ise, Ruslar'ın Cenuba yayıl malarına büyük engel teşkil ediyordu. Bütün bu sebeplere dayanarak, hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 1873 Mayısında Hive şehrini zaptettiler. Ancak bu olaylar esnasında hanlığı cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri, Rus hâkimiyetini reddeder ek Hazâvat bölgesine çekilmiş

¹⁷ Mehmet SARAY, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, T.T.K. Yay. , Ankara, 1994, s.2-3

¹⁸ Mehmet SARAY, **aynı eser**, s.3.

¹⁹ Kemal KARPAT, "Türkler" **İ.A.** C.12/2, M.E.B, İstanbul, 1988, s.411

ise de, kuvvetli müstevliye karşı koymanın imkânsızlığını görerek, Rus hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.

Orta Asya Türk Hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardı. Bu sebeplerin başında, Orta Asya Türk Devletlerinin üç dört devlet şeklinde parçalanmış olmaları geliyordu. Bu hanlıkların; Osmanlı Hükümeti'nin birlik, beraberlik ve ikazlarına rağmen, birbirleriyle uğraşmaları, zayıf düşmelerine sebep olmuş, dört bir tarafı hasım milletlerle çevrili olduğu için de, hem iktisadi bakımdan ve hem de fennî bakımdan geri kalmışlardı. Böylece Ruslar'ın teknik ve askeri gücü karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Nitekim Osmanlı tarihçisi Lütfi de aynı görüşü, eserinde açıklar şekilde ifade etmiştir.

18. asır başlarında Batı Türkistan'daki imparatorlukların yıpranmış bakiyesi olan hanlık ve beyliklerin çok zayıf düştükleri bir zamandan istifade eden Ruslar, Kuzey Türkist an topraklarına sarmaya başlamıştır. O tarihten beri, dünya hâkimiyeti Türkistan'a doğru ilerlerken, her yerde mahalli hükümet ve halkın müthiş mukavemeti ile karşılaşmıştır ²⁰.

I. ÇARLIK RUSYA HÂKİMİYETİ VE TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Türkistan Rus orduları tarafından ilk defa 19. yüzyılın altmışlı ve yetmişli yıllarında zaptedildi. Ama Rusya ile Orta Asya Hanlıkları arasında ilk münasebetler, 18. yüzyılın başlarına kadar uzanır. 1714'te Büyük (?) Petro'nun emri üzerine ilk defa Rus ordusu, Hazar ötesi steplere hücum etti. Üç yıl sonra Prens Bekoviç -Çerkasski'nin yönetimindeki bir başka ordu, hatta Astrahan'da Hive'ye ulaşmayı denedi, fakat çölde tuzağa düşürüldü ve imha edildi. Prens kendisi de öldürüldü. 1715'te Bukhoiz'un kumandası altındaki bir başka ordu, Sibirya'daki Tobolsk'dan hareket ederek, kuzeyden Türkistan'a ulaşmaya çalıştı, fakat o zamanlar güçlerinin zirvesinde bulunan Oyratlar'la karşılaştılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Orenburg komutanı General Petrowski, çok güçlü bir Rus kıt'asıyla bir d efa daha Hive'ye hücum etti, fakat savaş tam bir başarısızlıkla sona erdi ²¹.

Rusların Orta Asya'yı kolayca istila etmelerinin şüphesiz pek çok sebebi sayılabilir, fakat bunların en önemlisi bölgede yaşayan Türk topluluklarının merkezi bir devlet kurmamalarıdır. Osmanlı imparatorluğunun birlik ve beraberlik için yaptığı telkinleri hiç dikkate almamışlardır. Birbirleriyle uğraşarak zayıf kalmalarına yol açmışlardır. Ayrıca etrafı düşman devletlerle çevrili olduğu için ticari açıdan gelişemediler. Avrupa ve diğ er ülkelerdeki

²⁰ Yahya ÇAĞATAY, "Bugünkü Türkistan", **Türk Dünyası**, S.11 (Ekim-Kasım-Aralık), İstanbul, 1968, s.17
²¹ Alexandra de BENNİGSEN, "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türklerle r" , (Çev: Kemal AYTAÇ), Türk Kültürü , s.270 , Yıl XXIV (Ekim), **Türk Kültürünü** Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s.340

gelişmelerden haberdar olamadılar. Dolayısıyla bu kapalı kalış gerekli atılımların yapılmasını engelledi. Neticede cehalet ve fakirlik disiplinsizlik yüzünden, üstün silahlarla donanımlı Rus orduları karşısında kahramanca çarpışmalarına rağmen en başarılı olamadılar²².

Türkistan’da Rus istilâsı, kuzeydeki Kazak Türklerinin “Küçük Yüz” (Kiçi Cüz) Hanlığının 1934 yılında, Abdulhayr Han zamanında, Rusya himayesine alınmasıyla başlar. Bu tarihe yakın devrelerde, Doğu Türkistan’ın kuzeyinde, Altay bölgesinde yerleşen Cungan devleti kuvvetlendi. Bunların bir kısmı olan Kalmuklar İdil (Volga) boylarına doğru göç etti ve 1630 yıllarında İdil (Volga) yakınlarında Eyuka Hanlığını kurdular. Bu Cungarlar (Kalmuklar), Kazak Türkleri’nin yerlerini zaptetmek için, birkaç defa Türkistan’ın kuzey kısmına saldırdılar ve bunlarla Kazaklar arasında çok kanlı savaşlar oldu. Bu savaşlardan en önemlisi 1723 yılında oldu ve bu savaşta Kazaklar yenilgiye uğradılar. Kalmukların beklenmeyen bir yerden hücumu geçmeleri, Kazaklar arasında anlaşmazlıklar sonucunda bütün güçlerin düşmana karşı birleştirilmemesi ve Kalmukların Kazaklarda olmayan topu kullanmaları bu yenilgede önemli rol oynamıştır. Bu yenilgi sonucunda Kazak Türkleri eskiden beri yaşadıkları yurtlarını bırakarak daha güneydeki bölgelere göç etmek ve Orta Cüz (Orta Yüz) Kazakları Güney-Türkistan’da Hoca’nın ve Hive Hanlığı sınırlarına kadar çekilmek zorunda kalmışlardı. 1725 yılında Altay Cungarları Taşkent ve Türkistan (Yese) çevrelerine saldırırken, İdil (Volga) sahilindeki Kalmuklar, batıdan “Küçük Yüz” (Kiçi Cüz) Kazaklarına savaş açtılar. Batıdan saldıran Kalmuklara karşı Abdulhayr Han idaresindeki Kazaklar kanlı savaşlar yaptılar ve sonunda Kalmuklar geri çekildiler.

Kuzey Türkistan’da Rus istilasının seyri boyunca ve bilhassa 1821 yılında Çar’ın çıkardığı “Step Kanunu” ile bütün Kazak bozkırlarının doğrudan doğruya Rusya’ya ilhakı halk arasında galeyana ve Rus istilâsına karşı uzun yıllar süren isyanlara sebep olmuştur.

Kazak Türkleriyle meskûn kısımların istilâsı, güneyde Yedisunun zaptı ve burada Verni (şimdiki Alma-ata) müstahkem mevkiinin tesisiyle sona erer. Bundan sonra, Türkistan’ın güneyindeki, çok eski kültüre malik nüfus kesafeti fazla, geniş ölçüde sulama ziraatı yapılan, çok zengin bölgelerine sıra gelir. Ruslar bu kısmın istilâsı için mucip sebep olarak, bütün istilacıların ileri sürdükleri malûm bahaneleri sebep gösterirler. Güya bu geri kalmış ülkelerle ticaretin emniyetini sağlamak, Rusya sınırlarını saldırı ve yağmacılıktan masun tutmak, batı kültürünü yaymak, asayiş, Avrupaî kanun ve nizamı yaymak gibi, yüksek emeller için gittiklerini ileri sürerler. Güney Türkistan’ı istilâya tahrik eden en mühim

²² İbrahim YARKIN, “Türkistan’da Çarlık Rusyası’nın Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar”, **Türk Kültürü** , C.7 , S.84, Ankara ,1969, s.932

amiller ise, Rus sanayi mahsullerine yeni pazar bulmak ve en başta dokuma sanayi için dışarıya altın ve döviz ödemedi ve ucuza pamuk tedariki hırsıdır.

Güney Türkistan'ın istilâsı 1852 yılında, Akmesid'e hücumla başlar. Ruslar'ın Akmesid'e yaptıkları bu hücum, kendilerine telefata verdirilerek tardı edilir. Ancak, 1853 yılında mühim kuvvetle yaptıkları 22 günlük muhasaradan sonra Ruslar bu kaleyi ele geçirmişlerdir. Rus ordusunun silah üstünlüğü ve buna ilave olarak Türkistan hanlıklarında iyi talim görmüş ve disiplinli askeri teşkilâtın yokluğu sebebiyle, müstevliye karşı halkın yer yer fedakârlıklarla dolu müdafaasına rağmen, Rus istilâsı ilerlemeye devam etmiş ve 1884 yılında Merv şehrinin zaptıyla son bulmuştur.

Rusya'da 1905 ihtilalinin patlat vermesi Orta Asya Türk toplulukları üzerinde nispeten bir rahatlama getirmiştir.

Türkistanlıların bağımsızlık ve otonom bir yönetim kurma çabaları her ne kadar engellenmiş ise de, Orta Asya, bu gün yine de Sovyetler Birliğinde son bir Türk kale burcudur. Ülkenin coğrafi yapısı (çöller ve vahalar) yüzünden, Rus kolonizasyonu hâlâ çok zayıftır. 1959 tarihli bir tahmine göre, Özbekistan ve Tacikistan'da %15'in altında ve Türkmenistan'da ise %20'nin altında gayr-i müslim yaşamaktadır. Öyle görülüyor ki, bir zamanlar muhteşem Moğol İmparatorluğu'nun parçalarını teşkil eden bölgeler arasında, istikbalin yine Türk boylarına ait olacağı tek yer Türkistan'dır²³.

II. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİNDE RUSLAR IN TÜRKİSTAN'DA UYGULADIKLARI POLİTİKA VE YÜRÜTÜLEN RUSLAŞTIRMA FAALİYETLERİ

Çarlık Rusya; hâkimiyeti altında yer alan Türkistan topraklarında, çeşitli yöntemlerle Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Ruslar bu politikalarını gerçekleştirebilmek amacıyla, eğitim, iktisat, idare teşkilatı, misyonerlik ve Rus göçmenlerini yerleştirme gibi yolları ve yöntemleri kullanmışlardır²⁴.

1. Ruslar'ın Türkistan'da Uyguladıkları İdarî Teşki lât

Türkistan'ın kademeli olarak işgali, ülkenin eski idarî kuruluşunun (atanan beyler, boy önderleri ve verasete dayanan hükümdarlar tarafından yönetim) kaldırılmasına ve bunun yerine değişik zaman ve şartlar altındı Rus idarî teşkilatının yerleştirilmesi ne yol açtı²⁵.

²³ Alexandra de BENNİGSEN, "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler", (Çev: Kemal AYTAÇ), **Türk Kültürü**, S.270, Yıl XXIV (Ekim), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s.343 .

²⁴ Alay ADİLBAYEV, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", **Bilig**, S. 23, Ankara, 2002, s.67.

²⁵ Mehmet SARAY, **Türkistan Türkleri**, Veli Yayınları, İstanbul, 1984, s.16.

Orta Asya Türk devletlerinin işgali tamamlanınca Ruslar ilk iş olarak, işgal ettikleri Başkırtlar memleketi ile Kazakistan'daki idari sistemi değıştirdiler. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ve Başkırdistan'ın idari sistemlerini yeni baştan düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkurd ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyordı. Zaten uzun yıllar devam eden istilalar esnasında Ruslar, Türkler'i manen ve madden perişan etmişlerdi. İş başına getirdikleri kukla şahıslar ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilave olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip, fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler.

Sivil ve askerî idare, genel valilerin ve bölge valilerinin murakabesine verildi. Genel valiler, aynı zamanda Rus kıtalarının kumandanlarıydı. Türkistan ve Bozkır genel Valiliğı, Rus Savaş Bakanlığı'nın denetimi altında idi. Türkistan genel valisi, doğrudan doğruya Çar'a başvurmak ve dış siyasetle ilgili kararlar alabilmek gibi özel bir imtiyaza sahipti. Bölgelerin valileri, ölüm cezalarını onaylamak veya bağışlamak yetkisine de sahiptiler. Ölüm cezalarına ait kararların tefhiminin genel valilere bildirilmesi gerekirdi. Türkistan'daki askerî idare ve başındaki genel valilerin görevi, Rus hâkimiyetini kayıtsız ve şartsız korumaktı ²⁶.

Türkistan'daki bütün idareyi Ruslar bizzat ele aldılar. Sadece köy muhtarları, Mirab (Kanallar vasıtasıyla su tevzi etmekle sorumlu kişi) ve kaza hakimi (kadı), Türkistanlılar arasından seçilir ve kazanın Rus kaymakamı tarafından onaylanırdı. Bunların faaliyeti 43 Rus kaza kaymakamı tarafından sıkı bir şekilde denetlenirdi. Rus idarî mekanizması, halkın dinî hayatını da denetlerdi. 1866 tarihli idarî nizamnamenin 25.maddesi uyarınca halk bir resmiyeti olmayan kendi imamlarını seçebildi. Aynı yasanın 261.maddesi, evkaf arazilerini yasaklıyordu. Camilerin yaptırılması, genel valinin iznine bağlanmıştı. 25 Mart 1891 nizamnamesi ile Turgay ve Ural bölgelerinde cami yaptırılması için, Rusya İçişleri Bakanlığı'nın izni gerekliydi. Türkistan hakimleri, değeri 30 rubleyi aşmayan sadece aile meseleleri ile ilgili davalara bakabilirdi. Türkistan'ın dinî bir merkezi müesseseseye sahip olması da yasaklanmıştı. İdarî işler, tercümanlar vasıtasıyla Rusça olarak yürütülürdü. İlk mütercim sınıfı, Tatar ve Başkırtlar arasından yetiştirildi. 1886 yılında Rus subaylarının yerli dili öğrenmeleri emredildi. Fakat subaylar buna ilgi göstermediler. Rusça konuşan Türkistanlıların sayısı o kadar azdı ki, Rus hükümeti, Omsk ve Taşkent'te, Türkistan'da ve

²⁶ Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, T.T.K. yay., Ankara, 1995, s.158.

diğer Asya memleketlerinde görev alacak Ruslar için bir Asya Dil Okulu açmak zorunda kaldı²⁷.

1889 yılına kadar yerli halktan da, tecrübe edilmek üzere kaza amiri muavinleri seçildi. Andıcan ayaklanmasından sonra 1889 yılında nizamname de yürürlükten kaldırıldı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Rus Genel Valisi Duhovskiy halk ile olan münasebetlerde sadece Rus tercümanlardan veya mutlak surette itimada layık Rus tebaalı yabancılardan istifade edilmesini emretti.

Rus idaresinin başlaması ile, Türkistan'ın eski asilzadeler sınıfı da saf dışı edildi. Prensler, hakimler (hükümdarlar), beyler (tayin veya veraset yolu ile gelen hükümdarlar), sultanlar (boy önderleri) hapsedildiler ve diğer bölgeye sürgüne gönderildiler. Subay kadrosu ise, daha harp zamanında ve istila devresinde yok edilmiştir²⁸.

2. Ruslar'ın Uyguladığı Eğitim Politikası

Türkistan topraklarının idaresini eline geçiren Çarlık Rusya'sı kendi amaçlarına ulaşmak için, daha da uzun dönemli ve kalıcı bir politika uygulayarak, toprakları ellerinden alınan Türkistan halkını Rus üstünlüğünü kabul eden bir halk haline getirmeyi amaçlamıştı. Bu nedenle halkı millî kimliğinden uzaklaştırarak Ruslaştırmak istedi. Ruslaştırmanın en temel yolu ise eğitim idi. Türkistan valisi K.P.Kaufman: "Ülkeyi manevi yönden sadece ve sadece eğitim fethedebilir. Bunu ne silah, ne de kanun yapar. Bunu sadece okul başarabilir" diyerek bu konunun önemine işaret ediyordu. Bu toprakların işgal edilmesiyle birlikte çocuklar için Rus okulları açıldı. Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacını taşıyan bu okullarda eğitim dilinin sadece Rusça olması kararlaştırılmıştı. Ruslar bu siyaseti uzun süre devam ettirdi. Ancak vakit geçtikçe anlaşıyordu ki, onların bu okullarla istediklerini elde etmeleri pek mümkün değildi. Müslümanlar, Hristiyanlığı öğreten Rus okullarına çocuklarını göndermek istemiyordu. Onlar için Hristiyanlaşmak kendi yaşam tarzından, millî geleneklerinden uzaklaştırmak demektir. Rusların temel hedefi de bu idi. Bu nedenle Kazaklar Rus okullarının yerine medreseleri veya Tatar okullarını tercih ediyorlardı²⁹.

1860'larda Rusya'da yeni bir eğitim sistemi tartışılıyordu. Bu eğitim sistemi Rusya sınırları içerisinde yaşayan, Rus olmayan halkların Rus maneviyatında yetiştirilmesini, kısacası Ruslaştırılmasını öngören bir programdı. Bu sistemin kurucusu ünlü Türkolog Nikolai İlminskiy idi.

²⁷ Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, T.T.K. yay., Ankara, 1995, s.159.

²⁸ Baymirza HAYİT, **aynı eser**, s.160.

²⁹ Alau ADİLBAYEV, "Çalık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", **Bilig**, S.23, Ankara, 2002, s.69.

Nikolay İvanoviç İlminskiy 1822 yılında Rusya'nın Penza vilayetinde Hristiyan ailede dünyada gelmiş ve dindar olarak yetişmişti. 1846 yılında Kazan Dini Akademisi'nden mezun olduktan sonra aynı akademide "Müslümanlık Karşısı Bölümü'nde, bölüm başkanı olarak çalıştı. Akademide Tatar ve Arap Dili derslerinin yanı sıra teoloji derslerine girdi. 1847 yılında misyonerlik amacıyla kurulan Tercüme Komitesi'nin başkanlığına seçildi. Bu komitenin amacı Hristiyanlıkla ilgili dinî kitapları Rus olmayan halkların diline aktarmaktı. 1858'de İlminskiy Orenburg Bölge Komisyonluğu'na üye olarak seçildi. Bu döneme kadar misyonerlik faaliyetlerinde daha çok Tatarlar üzerinde duran İlminskiy, bundan sonra Kazaklara yönelmeye başladı. 1861'de yakın arkadaşı olan P.S.Sa velev'e yazdığı mektubunda bunu şöyle dile getiriyordu: "Ben size bir sırrımı söyleyeceğim; bugünlerde Tatarları eskisi gibi sevmiyorum. Artık bütün kalbimle Kazaklara yönelmeye başladım. Bundan sonra benim kıblem Kazan değil, Ural bölgesi olacak". Onun bu "kıble" değiştirmesinin sebebi Kazakların Tatarlara nazaran daha az dindar olmalarıydı. Çünkü Kazaklarda Tatarlardaki gibi dinî fanatizm yoktu. Bu da onun misyonerlik işini kolaylaştıracaktı. Orenburg Bölge Komisyonluğu'na seçildikten sonra İlminskiy, Kazaklar hakkında araştırma yapmaya fırsat bulmuş ve karara varmıştı. 1861 yılında ilmî derecesi profesörlüğe yükseltilen İlminskiy'e Ural, Sibir ve İtil bölgesindeki halkları ve özellikle Kazakları Hristiyanlaştırma görevi verildi. 1872 yılında misyonerlerin merkezi haline gelen Kazan Öğretmenlik Seminaria'sı (Okulu) başkanı oldu. Bu okulda Rusya'nın tüm bölgelerine misyonerler hazırlanıyordu.

Kısaca hayatından bahsettiğimiz misyoner İlminskiy, Rus olmayan halklar için misyonerlik amaçlı bir eğitim sistemi geliştirmişti. Sistemin özelliği halka yönelik olmasıydı. Yani her bir millete eğitim kendi dilinde verilecek ve bu özelliğiyle bölgelerde açılmış olan Rus okullarının medreselere nazaran beğeni kazanılacağı savunuluyordu. Bu sisteme göre Rus eğitimi bu halkların millî şeklini alacak, onların kalbine ve zihnine yerleşecekti. Bu okullardaki öğretmenler de, aynı milletten tayin edilecekti. Sistemin asıl silahı milletin ana dili olacak, eğitim ana dilde verilecek, Rusça ise sadece bir ders olarak programda yerini alacaktı. Ancak öğrenciler Rusça öğrendikten sonra, dersler bu dilde verilmeye başlanacaktı. Öğrencilerin Rusça'yı kolay ve çabuk öğrenmeleri için ana dillerinin yazılışında Rus alfabesi kullanılacaktı. Bu bir taraftan öğrencileri Kur'an alfabesinden ve İslam medeniyetinden uzaklaştıracaktı.

Rus misyonerler, planlarını gerçekleştirebilmek için önce, Kazaklardan başlamayı düşündü. Onlara göre, Tatar ve Özbeklere nazaran göçebe Kazaklar İslam Dini'ni pek iyi

bilmiyorlardı. Onun için onları dinlerinden ayırmak ve Ruslaştırmak, arkasından Hıristiyanlığı kabul ettirmek kolay olacaktı³⁰.

Ruslar, stepteki halkın millî unsurlarını öne çıkarıp, sanki onlara kültürlerini korumada yardım ediyormuş gibi gözükecekti. Ama onların asıl amacı bu millî unsurları sadece kendileri için gayelerini gerçekleştirmek için kullanmaktı. Bu yeni sistemdeki okullara giren Kazak çocuklara dersler, onlar Rusça'yı öğreninceye kadar Kazakça verilecek, Rusça öğrenildikten sonra Kazakça ortadan kaldırılacaktı. Yani Kazakça, sadece bu okullara Kazak çocuklarını çekmek için kullanılacak, okulun bahçesine girdiği andan itibaren onların ruhuna Rus maneviyatı işlenecekti. Böylece yeni nesle, kültürü ve dinî unutturulacak ve onun yerine onlar Ruslaştırılacak ve Hıristiyanlaştırılacaktı. İşte misyonerlerin amacı buydu. Türkistan halkı Müslüman kaldıkça anları asimile etmek ve Hıristiyanlaştırmak zor gerçekleşeceğini misyonerler iyi biliyorlardı.

Ruslar, İlimskii'nin sunduğu Kazak okullarının yanı sıra, yüksek meslek okulları da açtılar. Burada Rus ve diğer milletlerden çocuklar okuyacaktı, bu da bu milletlerin çocuklarının Ruslarla kaynaşmasını sağlayacaktı. Bu okullarda öğretmenler, eğitim görmekte olan, Müslüman çocukların üzerinden Müslümanlık etkisinin tamamen silmeye çalıştılar, hareket veya konuşmalarında kendisinin Müslüman olduğunu hissettiren öğrencilere kötü notlar verdiler.

Çar Hükümeti Rus olmayan milletler için okullar açmakla onların ilim öğrenmesini değil, aksine kendi birimlerinde çalışabilecek memur hazırlamayı gözlüyordu. Onların amacı bu okullarla yerli yönetim kurumlarına o milletlerin içinden misyoner idareciler hazırlamaktı. Onlar Kazak çocuklarının üniversitelerde eğitim almasına da karşıydı. İlimskii, bu konu hakkındaki fikrini P.P.Maslovski'ye yazdığı mektupta açığa vurmaktadır. Mektubunda Kazak çocukların yüksek okul ve üniversitelerde eğitim almasından korktuğunu ve bunun Moğol istilasından da beter bir etki yaratacağını düşündüğünü dile getirmektedir. Ruslar bu siyaseti o milletlerin aydın sınıfının fark etmemesi için eğitim faaliyetleri altında gizli olarak yürütmüştü. Ancak Ekim İhtilâli'nin vuku bulmasıyla bu siyaset bir süre için geçici olarak durdurulmuştu³¹.

XVI. asırdan itibaren XIX. asrın sonuna kadar icra edilen dinî, linguistik ve kültürel asimilasyon faaliyetleri, önemsiz bir azınlığı etkilemiş, fakat buna karşılık, Rus ve Müslüman cemaatler arasındaki önemli bir borcun kapanması, kin ve nefretin artmasıyla neticelenmiştir.

³⁰ İbrahim YARKIN, "Batı Türkistan" **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s.1173.

³¹ Alau ADİLBAYEV, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında, Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri" **Bilig**, S.23, Ankara, 2002, s.76

Sovyet rejimi, bu problemleri devralıp ve Marksist -Leninist doktrin üzerine kurulan yeni bir politika uygulayarak onlara çözüm bulmaya çalışmıştır³².

3. Türkistan Topraklarına Rus Göçmenlerin Yerleştirme Politikası

Türkistan'da Rus siyasetinin unsurlarından biri, Rus iktisat politikasına bağlı olarak yürütülen ülkenin "sömürge" haline getirilmesiydi. Sömür geliştirme iki yönde gerçekleştiriliyordu.

a. Kale inşaatları için arazinin müsadere edilmesi ve Kazaçık birliklerinin iskân edilmeleri

b. Rus köylerinin, Türkistanlıların elinden alınan topraklara yerleştirilmeleri.

İlk teşebbüs, 1743'te Orenburg Kalesi'nin yapımı ile başlamıştı. Bundan sonra Rusya'dan getirilen göçmenlerin yerleştirilmesi için, arazi müsaderesinin ardı arkası kesilmedi. 1808 yılına kadar, Akmolla ve Ceti -Tam (=Semipalatinsk) bölgelerinde 5 milyon hektardan daha fazla arazi, Sibiry Kazaçık birliklerine devredildi. Ülkenin sömürgeleştirilmesi, 1865 yılından sonra belirli bir şekilde hızlandırıldı. Sömürgeleştirme, belirli bölgelerle sınırlı değildi. Rus askerî ve iktisadî menfaatlerinin bulunduğu her toprak parçasına el konuluyordu. Bu nedenle 1867'den sonra, meselâ Issık-Göl Havzası'nın Ruslarla iskân edilmesine gayret gösterildi. Issık-Göl Havzası'nın Rus göçmenlerle iskânı, Rusya'ya ilerde Doğu Türkistan'da yürütülecek siyaset bakımından stratejik çıkarlar sağlayabilirdi. 13 Temmuz 1889 tarihli iskân kanunu ile Semipalatinsk, Akmolla, Tobal, ve Yedi Irmak eyaletlerindeki toprakları, göçmenlerin devamlı olarak kullanabilecekleri kabul edildi. Adı geçen kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, ülkenin göçmenlerle iskân edilmesi daha da hızlandı. Sibiry'yı baştan başa kateden demiryolu güzergâhındaki göçmenlerin himayesi için, yedek bir tahsisatın ayrılması ile ilgili karar, 13 Haziran 1893'de kabul edildi. 1896 yılında göç işlerini düzenlemek ve yürütmek için, Rus İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir teşkilât kuruldu. 10 Haziran 1903'de, göçmenleri daha kolay cezp etmek amacıyla, Sir Derya, Fergana ve Semerkand eyaletlerine gönüllü olarak göç edecek olanlara sun'i olarak sulanan arazinin dahi verilebileceği hükmünü ihtiva eden bir kanun çıkarıldı. Bunun gibi teşvik tedbirlerinin sonucu olarak 1896'dan 1905'e kadar Step Genel Valiliği sınırları dahilinde 234.134 göçmen iskân edildi. Bundan başka 1905-1906 yıllarında Step Genel Valiliği'nin Ural Eyaleti dışındaki topraklarına 105.460 Rus Göçmen yerleştirildi. Genel valiliklerin (Step ve Türkistan) idarî kuruluşlarını ve yönetimini düzenleyen tüzüklere göre, valilik sınırları

³² Alau ADİLBAYEV, **a.g.m.**, s.76.

dahilindeki toprakların mülkiyeti devlete aitti. Bunun doğal sonucu olarak Rus Hükümeti, kendi göçmenlerine istediği kadar araziye devretti³³.

Türkistan'da uygulamış olduğu kolonizasyon siyaseti yardımı ile Rusya, Türkistan'ı tam bir Rus vilâyeti haline getirmek istiyordu. Fakat, bu niyetini gerçekleştirmeye muvaffak olamadı; ama 1911 yılına kadar 1.950.000 Rus, Ukraynalı ve Kazaçık'ı Türkistan'a yerleştirmeye muvaffak oldu. Fakat, bunlar, Ruslaştırma yönünden halk yapısında bir değişiklik meydana getiremediler.

Rusya'nın Türkistan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, askerî yoldan başka tutmuş olduğu ikinci bir yol da, bu kolonizasyon yolu idi. Bu kolonizasyon siyaseti, Rusya, yani Sovyetler Birliği'nde ve Batı Avrupa'da bir inceleme konusu haline geldi. Bunun dışında bir siyaset, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da sürdürdüğü iktisadi siyasetin yoğun bir biçimi idi. Türkistan'ın istila edilmesinin önemli sebeplerinden biri, iktisadî zenginliklerini (yer altı servetleri ziraat ve hayvancılık, bunlar arasında pamuk, ipek ve karakul kürkü vb.) Rus devlet menfaatleri uğrunda kullanmaktı. Nitekim, Rus Hükümeti, iktisadî politika konusunda lüzumuna kani olduğu tedbirleri almaktan geri kalmadı. Türkistan'ın pamuğuna muhtaç olduğu için, pamuk yetiştirilmesine bilhassa önem verdi. Çok pahalı olan yabancı pamuğun ithalinden, muhakkak surette kurtulmak istiyordu. Neticede Türkistan Genel Valiliği'nin de 1888 yılındaki 68.490 desyatınlik pamuk ekim sahasını 1913'te 273.396 desyatine çıkarmaya muvaffak oldu. 1914/15 yıllarında Türkistan'dan 15.572.000 pud pamuk ihraç edildi. Halkın istismarı için Türkistan pamuğu, etkili bir vasıta haline geldi. 1914 -15 yıllarında pamuk üreten köylünün borçları, 157.712.000 rubleyi bulmuştu. Rus muhtekirleri, yüksek faiz hadleri ile borç para vermek suretiyle köylüyü bu duruma getirmeye muvaffak olmuşlardı³⁴.

4.Türkistan'daki Rus Kültür Siyaseti ve Hristiyanlık Yoluyla (Misyonerlik Faaliyetleri) Ruslaştırma Politikası

Rus kültür siyasetinin amacı, Türkistan ve halkını Rusya'nın düşünce ve hayat biçimine intibak ettirmektir. Bunun için, dilin Ruslaştırılmasını ve dinin Ortodokslaştırılmasını kabul ettirmek düşüncesi ile Rus kültürünü yerleştirmeye çalışıyordu³⁵.

³³ Baymirza HAYİT, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara, 1995, s.161 - 162.

³⁴ Baymirza HAYİT, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara, 1995, s.163.

³⁵ A. M., AYTAÇ, *Rusya Tarihi (Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri)*, Genel Kurmay Başk. Yay., Ankara, 1952, s.153.

Ruslaştırma çalışmaları Çarlık döneminde başlamıştı. İşgal edilen Türk illerinde toprağa Türk-İslâm medeniyetinin damgasını vurmuş olan mimarî eserler yok edilmiş, bunların yerine Rus tarzı binalar yapılmıştı. Bu kültür ve tarih katliamından çok az eser kendini kurtarabilmişti. Meselâ, Türk illerinin Ruslar tarafından ele geçirilişinin başlangıcını teşkil eden Kazan'ın işgalinden (1552) sonra Kazan'daki bütün camiler, saraylar, medreseler ve hamamlar yıkılmış, yıkılan binaların yerine kiliseler, kuleler, manastırlar ve diğer Rus yapısı binalar inşa edilerek Kazan şehrinin Türklük havası büyük ölçüde kaybettirilmişti. Böylece bir taraftan toprağa vurulan Türk mührü yok edilirken, diğer taraftan da halkın tarihi ve kültürel kökleri ile bağları kopartılıyordu³⁶.

Rus kültür siyasetinin gayesi, bilhassa Rus tedrisatının mahiyeti ve yazıları vasıtasıyla yalnız Türkistan Müslümanlarını değil, hatta Rus Devleti'ndeki bütün Müslümanları da Ruslaştırmaktı. Rus işgalcilerin Çarlık devrindeki amacı, ülkeyi yeterli sayıda askerle kontrol altında tutarak, halkını zaman içerisinde bir Rus gibi konuşturmak, düşündürmek ve uygulandırmak için halkın siyasî ve idarî bağlarla sıkı bir biçimde Rusya'ya bağlanmasıydı.

Çarlık döneminde Türkçe gazete çıkarmak çok güçtü, hatta yasaktı. Rus esiri Türk illerinin ilk Türkçe gazetesi olan Ekinci, isminden de anlaşılacağı gibi ziraat konuları ile uğraşacağını söyleyen Hasan Bey Zerdabi tarafından 1875 yılında çıkartılabiliyordu³⁷.

Ruslaştırma siyaseti, Rusların istilâsı altına ilk girmiş olan İdil boyu Türkleri arasında başlar ve burada Türkistan istikametinde ilerler³⁸.

İdil boyu Türkleri'ni, Ruslaştırma işinde en büyük ve en şeytanî tedbir, onları Hristiyan olmaya mecbur etmektir. Fazla başarılı ola madıkları halde Rus misyonerleri bu iş için türlü çarelere başvurmışlar, pek çok emek ve para sarfetmişlerdir. 19.yüzyılda bu alanda sistematik şekilde çalışanların en büyüğü N.İ.İlminski olmuştur. Misyonerlerin en korkuncu olan bu zâatın 1891'de ölümüyle Çar devrimin Hristiyanlık yoluyla Ruslaştırma siyasetinin bir safhası kapanmış ve 1917 Bolşevik devrine kadar Türk -Tatarlar arasında intibah-uyanma-devri hakkiyle yaşanmıştır.

Dikkat edilirse görülecektir ki, İlminski bu çalışmalarında bugün Rus komünistlerinin yaptıkları bir şekilde Ruslaştırmayı, din ve kültür yoluyla tatbik etmeye uğraşmıştır. Bunlardan en önemlisi 1938 yılından beri Rus komünistlerinin gayr -ı Ruslar'a (bilhassa Türklere) tatbik etmeye başladıkları Rus alfabesi meselesidir.

³⁶ Yunus LENERANLI, "Sovyet Döneminde Türkleri, Ruslaştırmak Amacıyla Uygulanan Dil ve Diğer Politikalar Üzerine Bir İnceleme", **Türk Yurdu**, C.21, S.169, (Eylül), Ankara, 2001, s.12.

³⁷ Yunus LENERANLI, **a.g.m.**, s.13

³⁸ Saadet ÇAĞATAY, "Çar Devrinde Hristiyanlık Yoluyla Ruslaştırma", **Türk Kültürü**, S.196 (Şubat), Ankara 1979, s.239.

Ruslaştırma siyasetinin önemli kollarından biri Ortodoks Ruslar'ın yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri idi. Bu amaç doğrultusunda misyonerlerin iki vazifesi vardı:

1. Müslümanları İslam Dini'nden uzaklaştırmak.
2. Onlara Hristiyanlığı kabul ettirmek³⁹.

Türkistan topraklarına gelen ve buralarda şehirler kurmaya başlayan Ruslar, kiliselerini de inşa ettiler. Bu kiliselere misyonerlik için hazırlanmış, özel eğitilmiş, Rus din adamları tayin edildi. Bunlar sadece kilisede görev yapmıyor, aynı zamanda bulunduğu bölgede Müslümanları gözlemleyip, onlar hakkında merkeze bilgi ve rapor göndermek ve halkı Hristiyanlaştırma işleriyle uğraşıyorlardı.

Bu arada sadece dinî kitaplar değil, tarih ve coğrafya kitaplarına da Hristiyanlık bilgileri sokuldu. Buna bir misyoner şöyle dile getirilmektedir. “Müslümanlar Kutsal Tarihi okumasalar da, tarih ve coğrafya kitaplarını seviyorlar. Bu yüzden bu kitaplara Hristiyanlık hakkındaki bilgileri fark ettirmeden sokmak çok kolaydır.”

Misyonerlerin dinlerini tebliği etmenin başka bir yolu da, halkı a lkolü içkiye alıştırmaktı. Onlar bunu Rusya'nın Nijniy -Novgorod şehrinde gerçekleştirilen Misyonerler Kurultayında dile getirmişlerdi. Rus misyonerleri Kazaklar arasında Tatarlar ve Özbeklere nazaran dini tutuculuğun daha da az olduğunu düşünerek onları Hristiyanlaştırmanın daha da kolay olacağını savunuyorlardı. Ancak bu düşüncelerinde yanılmışlardı. Kazaklar İslâm'dan uzaklaşmak şöyle dursun aksine, İslamiyet'e karşı daha da büyük sevgi duymaya başlamışlar ve İslamiyet Kazaklar arasında kuvvet kazanmıştı .

Hristiyan misyonerler Müslüman olan halkların kendi inançlarında kaldıkları sürece onları en kısa zamanda ve tamamen asimile etmenin mümkün olmayacağını dile getirerek İslamiyet'in aydınlanma ve Hristiyanlığa karşı bir engel teşkil ettiğini söylemişler dir. Ruslar, halkı Ruslaştırma siyasetinin önündeki en büyük olarak İslâm'ı gördüler. Bu yüzden İslâm'ı ellerinden geldiği kadar karalamaya başladılar. Bunun için ilk önce bölgede hem İslami bilgisi kuvvetli olan Tatarların etkisini zayıflatmak, hem de bu milletler için İslâm'ı öğrenme kaynaklarından biri olan Tatar okul ve medreselerinin rolünü ortadan kaldırmak için yayınladığı kitap ve makalelerle Tatar mollalarını, halkı kandırıcı tipteki insanlar olarak göstermeye çalıştılar. Onları sadece, para karşılığ ı çalışan, gerçekte ise kendilerinin de doğru dürüst İslâmî bilgileri olmayan cahil mollalar olduğunu savundular. Bu şekildeki bir politikayla Ruslaştırma faaliyetlerini yoğunlaştıran Ruslar'ın tüm çabalarına rağmen, başarıya ulaşamadıklarını söylemek doğru olur. Çünkü araştırmacıların çoğu XIX-XX. asırda

³⁹ Alau ADİLBAYEV, “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, **Bilig**, S.23, Ankara, 2002, s.79.

Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerinin aksine Türkistan halkı arasında İslam'ın güçlendiğini söylemektedir. Bu durumdan da anlıyoruz ki, Çarlık Rusyası uyguladığı politikaların çeşitliliğine rağmen hiçbir zaman tam anlamıyla gerçek amacına ulaşamamıştır.

III. TÜRKİSTAN TÜRKLERİ'NİN MANEVİ HAYATI VE KÜLTÜREL UYANIŞI

Türkistan'ı Rus istilâsına götüren birçok sebepler arasında, belki en başta gelen, son zamanlarda bu ülkenin kültür sahasında duraklaması ve donmuş dini tedrisattan başkasına müsaade etmeyen, eskiye körü körüne bağlı, muteassıp şekilci eski usul okul ve medrese sistemlerinin yüzyıllarca hiç değişmeden hâkim bulunması olmuştur. İstilâdan sonra sömürgeci Rus İmparatorluğu, halkı baskı altına almıştı ve bilhassa Batı Türkistan'ın kuzey ve orta kısımlarında Kazak ve Kırgız Türklerinin asırlardan beri sahip oldukları toprakları gasp ederek Rus göçmenleri yerleştirmekte ve çeşitli yollarla halkı iktisaden sömürmekte idi. Medeniyet getirici olduğunu iddia eden çarlık Rusyası, Türkistanda halkın aydınlatılması ve Fen Bilimleri öğrenilmesi yolunda yardımcı olmak bir tarafa, tersine çürümüş eski usul mektep ve medreselerin hiçbir yenilik yapılmadan devamına ve böylece halkın bilgisiz, dünyadan habersiz ve karanlık durumda tutulmasına gayret etmekte idi. Çarlık Rusyası, sadece Rus (Kiril) harfleri ile Rusça öğretmeyi hedef tutan Rus -Yerli okulları açmakla, dünyadan habersiz fakat Rusça okuyup yazan ve Rus'a küçük menfaatlerle bağlı tercümanlar yetiştirmeye çalışıyordu. Halk cehalet içerisinde idi ve iktisaden sömürülme neticesinde, geniş halk tabakaları gittikçe fakirleşmekte ve yaşam güçleşmekte idi ⁴⁰.

Çarlık Rusyası, Rus boyunduruğu altındaki çeşitli Türk boyları arasındaki kültür münasebetlerini kesmeye, bunların öğretmen, din adamı ve yayın mübadelesi yoluyla birbirlerine yardımcı olmalarına, planlı bir şekilde engel olmaya çalışırdı. Bilhassa Kazak Türkleri ile İdil-Ural ve Güney Türkistan arasında manevi bağlantının kesilmesine azami gayret sarf edildi. Bununla ilgili olarak kanunlar bile çıkartılmıştı.

Bir taraftan da, Rus Ortodoks kilisesi misyonerleri ve hususi maksatlarla yetiştirilmiş şarkiyatçı mütehassıslar, halkı uzun tarihe malik kendi edebi dilinden, millî kültür ve ananelerinden ayırarak, Ruslaştırmak için zemin hazırlamak yönünde âzamî gayret sarf ediyorlardı.

Türkistan Türklerinin Rus hâkimiyetine karşı direnmelerinde iki faktör büyük rol oynamıştır. Bu faktörlerin ilki İslam dini, diğeri de Türklük şuuru idi. Müslümanlar bütün

⁴⁰ İbrahim YARKIN, "Türkistan'da "Yeni Usûl" Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver KARİ", **Türk Kültürü Araştırmaları**, S.1-2, Ankara, 1965, s.161.

gayr-i müslimlere olduğu gibi, Ruslara da “kâfir, gözü ile bakıyorlardı. Kâfirlerin hakimiyeti onlarca bir nevi “Allah’ın cezası” olarak telaki ediliyordu. Yeniliğe dönük olmalarına rağmen Türkistan’da medreseler ve din adamları Müslümanlar üzerinde tam bir nüfuza sah ip olduklarından Ruslarla her türlü işbirliğini yasak etmişler ve bunda genellikle başarılı olmuşlardır. Halkı aleyhlerine ayaklandırmalarından çekindikleri için Rus idarecileri din adamlarına bir dereceye kadar ses çıkaramamışlardır. Bilhassa XIX. asrın s onlarına doğru Pan-İslâmizm cereyanının Türkistan’a kadar yayılması ile İslâm, Ruslara karşı en büyük direnç kaynağı olmuştur. Rus hakimiyetine karşı direnme kaynağı olarak Türklük şuuruna gelince; Rus istila orduları Türkistan kapılarına dayandığı zaman T ürkmen ve Türkistan hanlıklarının önderleri Ruslar’a “sizinle hiçbir müşterek tarafımız yok, dilimiz, dinimiz, örfümüz ve taşıdığımız kanlar ayrıdır.” diye karşı koyup vatanlarını savunmuşlardı. Türkistan Türkleri arasındaki bu duygu Rus idaresine düştükte n sonra daha belirli hale gelmiş ve bilâhare Pan Türkizm akımıyla birlikte iyice gelişmiş, Ruslara karşı mücadelelerinde İslamiyet ile birlikte en büyük rolü oynamıştır⁴¹.

Türkistan Türklerinin kültür sahasında uyanmaları ise Rus hâkimiyetine karşı mücadelelerinde üçüncü faktör teşkil eder. Türkistan Türkleri’nin kültürel uyanışına en büyük katkı ise, XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Tatar Türkleri ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Tatar Türkleri tarafından olmuştur. Zira Rus h akimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede de iktisaden iyi bir duruma gelmişler idi⁴². Zenginlik onlara modern eğitim ve ilim kapılarını açmıştır. Kültür alanındaki büyük kayıp onların siyasi alanda uyanmalarını sağlamıştır. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu, kısa zamanda Türkistan Türklerine de tesir ederek kültür ve siyaset alanlarında kendini hissettirmişti. Böylece Tatar Türkleri, Türkistan Türklerinin, bir bakıma, batıya ve modern dünyaya açılan pencereleri hâline gelmiştir.

Çarlık Rusyası boyunduruğundaki Türkler, arasında, modernleşme ve millî kültürü geliştirme hareketleri İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan Türklerinde, Türkistandan daha erken başlamıştır. Türkistan’da da 19.yüzyılın sonlarına doğru, Rus okullarında yetişen yahut da eski medreselerde yetişip de, başka Türk ülkelerinin modernleşme cereyanlarını takip ederek ve en başta Türkiye olmak üzere, yakın İslâm ülkelerindeki hürriyet ve eğitimde yenileşme hareketlerini bizzat görerek, kitap, gazete, dergi ve şahsi temaslar vasıtasıyla öğrenerek aydınlanan ve ilerleme yolunda çalışan kimseler çıkmakta idi. Bunlar yeni usul okullar

⁴¹ Mehmet SARAY, **Türkistan Türkleri**, Veli Yay., İstanbul, 1984, s.18.

⁴² S.A.ZENKOVSKİY, **Pan-Turkizm and İslâm in Russia**, Harvard, 1967, s.18-21

açmak, başka ülkelere öğrenci göndererek yetiştirmek için dernekler meydana getirmek ve kitap, gazete ve dergiler yayınlamak için de şirketler kurmak suretiyle, milleti uyarmaya gayret ediyorlardı. Ayrıca en başta Türkiye'ye talebe yollamaya ehemmiyet vermişlerdi. Kültür hayatını Batı Medeniyeti örneğine göre, yeniden canlandırma yönündeki bu hareketi destekleyenlere “Cedidler” yahut da “Cedidçiler” deniliyordu. Bunlar öğretmen, aydın din adamı, yazar ve gazeteci olarak, millete faydalı olmaya çalışıyorlardı.

Rus idaresindeki Türklerin bu kültürel faaliyeti onların politik alanda da uyanışlarını sağlamıştı, bu ise onları, gaspedilen haklarını geri alabilmek için birçok siyasi cemiyet ve parti kurmaya sevketti. Türklerin siyasi alandaki bu teşkilatlanmaları onlara 1905’de Rusya’da kurulan “Duma” (Meclis)’ya temsilciler gönderme fırsatını vermiştir. Fakat Türklerin gösterdikleri büyük gayret, Rusları şüpheye düşürmüş ve bu uyanışı baltalayıcı tedbirler almaya sevketmiştir. Böylece Türkler’in dini, kültürel ve politik her türlü eğitim faaliyetlerine karşı amansız bir baskı başlamıştır. Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanstan sonra “Rusya Müslümanlar İttifakı’nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Abdürreşid İbrahim başkanlığındaki bir heyet Rus hükümetine müracaat ederek siyasî ve kültürel haklarının tanınmasını istemiş, ancak bu istek, Ruslar tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Türkler, Kazanlı Yusuf Akçura Bey başkanlığında Azerbaycanlı Hüseyin Zade Ali, Kırımlı Mehmet Esat Çelebizâde ve Buhâralı Mukimüddin Begcan’dan müteşekkil bir heyetin temsil ettiği “Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti; ni kurarak milletlerarası sahada haklarının sağlanması için teşebbüslerde bulunmaya karar verdiler, Stockholm’de kurulan “Rusya’daki Yabancı Milletler Cemiyeti’nin Rusya Müslümanları temsilcisi seçilen Abdürreşid İbrahim ile Yusuf Akçura Beyler, I.Dünya Harbi’nin başlarında Amerikan Başkanı Wilson’a bir muhtıra göndererek Rus hükümetini şikâyet etmişler ve hürriyetlerinin tanınması için tavassutunu rica etmişlerdir. Bu muhturada şu hususlara yer vermişti: “Biz 25 milyon Rusya müslümanı, bize yapılmakta olan köle muamelesinden şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayr-i kanunî olarak engellenmektedir. Siyasî takibata maruz kalıyoruz. Arazimiz, iltimaslı ve nüfuzlu Ruslara hediye edilmek üzere gasbedildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlanmalara tabi tutuluyoruz. Savaş başlayandan beri her türlü adalet sükut etti. Tâkip edilmekteyiz ve kötü muamele görmekteyiz.”

Aynı komite üyeleri Yusuf Akçura’nın başkanlığında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya’yı ziyaret ederek Rus baskısını merkezi Avrupa devletlerine anlattıktan sonra Türkistan’ın ve Azerbaycan’ın istiklâli için ilgili devletlere birer muhtıra vermişlerdir. Ayrıca Akçura verdiği konferanslarla Türklerin durumunu ve arzularını dile getirerek istiklâllerinin

tanınmasını talep etmiştir. Ruslar bu Türk taleplerinin hiçbirine cevap vermedikleri gibi, Türkistan'daki baskılarını daha da artırarak tam bir korku ve baskı idâresi uygulamaya başlamışlardır. Nihayet, bu adaletsiz ve gaddarca baskılara daha fazla tahammül edemeyen Türkler, ayaklanmaları başlatmışlardır.

Orta Asya Türk halklarının Slavlara ve Çinlilere karşı yaşamlarını sürdürme içgüdüleri güçlü ve bilinen bir şeydi. Bu halkların tarihleri düşman bir ortama ve yak in ya da uzak boyların istilâlarına karşı verdikleri mücadelenin tarihidir. Yüzyılın başında Çarlık Rusyası'na, ardından Beyaz ve nihayet Kızıl Orduya karşı direnişi neticesiz kalan Türk halkları; Sovyetler'in tüm dayatmalarını, Sovyetleştirme -Ruslaştırma çabalarını pasif bir direnişle karşıladı. Onların talimatları bütün düzeylerde güdük bir biçimde ya da kusurlu uygulanarak örgütlendi⁴³.

Türk halkları bir tür suç ortaklığı yaparak eğitim, bayramlar, gelenekler, örf ve adetleri kararlılıkla korudu. Bir Kazak yetkilinin Avrupalı yazarlarla 1972 yılında Almatı'da yapılan bir söyleşideki sözleri, Türk halklarının gizli direnişiyle ilgili önemli ipucu vermektedir: Biz bugün bu ülkede Basmacı değil, etnografız” Her ulusun, onu diğerlerinden ayıran kendine özgü geleneklerine ya da giysilerine gösterdiği ayrıntılı özen ve bağlılık göz önünde bulundurulduğunda, kendine özgürlük (partikülarizm) de direnişin önemli bir dayanağı olarak düşünülebilir⁴⁴.

Sovyetler'in kendini tasfiyesi ile haklarında doğru bildikleri ancak edinebildiğimiz Türk halkları, sömürgeci güce rağmen varlıklarını günümüze kadar taşıyabildiklerini bağımsız devletlerine sahip çıkarak ispatlayacaklardır⁴⁵.

Yeni Türk Devletleri, yüzyılın başında verilen mücadelenin tekrarlanmasına gereksinim olmadan kurulsada, varlıklarını devam ettirmeleri için yapılması gerekenler belki bir o kadar büyük bir çabayı gerektirecektir. En önemlisi de geçmişin o “fakir ve karalı halkını” bulmak ve onu siyasal yapıya ve karar mekanizmasına tekrar dahil etmektir. Buda ancak Türk halklarının yüzyıllardır kendi kabağında korumayı başardıkları, kimliklerini tekrar gün ışığına çıkarmalarıyla mümkün olacaktır⁴⁶.

Rus hükümlanlığı yerleştirildikten sonra Türkistan'da millî devletler yok edilip ülkenin siyasî ve idarî sistemi, Rusya'nın menfaatleri açısından şekillendirildi. Yüksek ve orta

⁴³ Haluk ÖLÇEKÇİ, “Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi”, **Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)**, S.7, Ankara, 1998, s.180-181.

⁴⁴ Saime Selenga GÖKGÖZ, “İdil-Ural'da Cedit Hareketi ve Ceditçi Sosyalistler (1905-1917)”, **Türk Yurdu**, C.18, S.134, (Ekim), Ankara 1998, s.200

⁴⁵ Varis ABDURRAHMAN “Doğu Türkistan'daki “Ceditçilik, Hareketi ve Ahmet Kemâl İlkul”, **Türk Yurdu**, C.21, S.170, (Ekim), Ankara, 2001, s.55.

⁴⁶ Aydın YALÇIN, “Türk Halklarında Millî Uyanış”, **Avrasya Etüdleri**, C.1, S.4, Ankara, 1995, s.27.

idare makamları Rus askerlerinin eline verilip yerli halkların temsilcileri sadece icracı olarak alt makamlara tayin edildiler⁴⁷. Bu şekilde, Türkistan Genel Valiliği'ne günümüzdeki Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın büyük bir kısmı bağlanmıştır.

Rus Hükümeti, Türkistan ülkesini üç kısma ayrılmış bir halde sömürge kısıncasında tutmuştur. Ülkenin bu şekilde bölünmesindeki amaç, Özbekler, Tacikler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler ve Karakalpakların bir araya gelmelerine ve büyük bir aile çatısı altında birleşmelerine yol vermekten ibaretti. İşte bu amacı güden işgalciler millî nifak tohumları saçtılar. Ülkede Rus diline devlet dili statüsü verilip millî diller bir kenara atıldı. Sonunda Ru s dilinin yayılması ve öğrenilmesi zarurieti iyice çoğaldı⁴⁸.

Rus hükümeti Ruslaştırmayı ve yüce devletçiliği temel alan bir siyaset yürüttü. Bunun için Rus hükümeti mümkün olduğunca millî dil ve millî kültürün geliştirilmesine bilinçli olarak engel oldu, mektepler ve medreselere bütçe ayırmayı aklına bile getirmedi.

Yerli ticaret ehli ve başka sınıflardaki vatanına sadık insanlar mektep ve medreseleri kordular. Yeni medreseler kurdular. Rus hükümeti ise yerli ahali için herhangi bir ilk, orta ve yüksek eğitim kurumu kurmadı, bütün göçüyle ülkenin zenginliklerini ele geçirmek için imkânlardan yararlandı.

Bilinmektedir ki, İslâm dini uzun asırlar boyunca toplum maneviyatının esası ola gelmiştir. Din adamları her türlü ağır ve dehşetli şartlarda da ön saflarda yerlerini almışlar, millî menfaatleri himaye etmişlerdir. Onlar halkın işgalcilere karşı mücadele etmek için harekete geçirilmesinde önemli bir yere sahip olmuş, bağımsızlık ve dinin korunmasına dair bütün tedbirleri almışlardır. Ulemanın böylesine vatans everliği Rus Devleti'nin tecavüzleri sırasında da açıkça görülmüştür. Bu bahisle Rus hükümet temsilcileri din adamlarını en tehlikeli düşman olarak kabul etmişler, onların saygınlığına büyük bir darbe vurmaya çalışmışlardır.

1877 yılında Fergana vilâyetinin askerî valisi General Skobelev, Kaufman'a şöyle yazmıştı: “Yerli halk arasında hanın yöneticileri ve özellikle din adamları gibi bizim düşmanlarımız çoktur. Biz geldikten sonra onlar sadece eski mevkilerini değil, iyi yaşam imkânlarını da kaybettiler. Bu tabakadaki insanlar kendi toplumlarının ruhunu ve zayıf taraflarını iyi bildikleri için önceki düzenlerini yeniden kurmak amacıyla halkı, Ruslar'a karşı harekete geçirmeye muktedirler.”

⁴⁷ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev: Ayhan ÇELİKBAŞ), T.T.K., Ankara, 2007, s.321.

⁴⁸ Hamid ZİYAYEV, **aynı eser**, s.322.

Rus idaresi bunu iyi anlayıp din adamlarını siyasetten ayırdı, faa liyetlerini sınırlandırdı, onları sıkı bir denetim altında tuttu. Vakıf topraklarını küçültüp din adamlarının iktisadi menfaatlerine büyük bir zarar verdi.

Rus hükümeti kendisine sağlam dayanaklar inşa etmek ve hükümranlığını sağlamlaştırmak amacıyla Rus şehirleri ve kasabaları kurulmasına özel bir önem verdi. Sonunda Rusya'nın çeşitli yerlerinden Türkistan ülkesine göç eden insanların sayısı giderek arttı. XIX. asrın sonlarına gelindiğinde, ülkeye yerleşen Ruslar'ın sayısı 194.420 kişiye ulaştı.

XX. asır başlarında demiryolu ve zanaat dallarının geliştirilmesi sonucu ülkede Ruslar'ın sayısı giderek arttı. Ruslar verimli topraklar ve hükümet imtiyazlarından faydalanarak efendiliklerini daha da sağlamlaştırdılar. Onların hayat seviyesi Özbek çiftçilerine nispeten oldukça yüksek olmuştur.

Demiryolları zanaat dükkânları ve ticaretten alınan vergiler de esasen Rus hükümeti ve kapitalistlerin cebine girmiştir. Zira, ülkeden pamuk, ipek ve başka ürünlerin hemen hemen hepsi hammadde olarak Rusya'ya gönderilmiş, ora dan hazır mallar getirilmiştir. Bunun sonunda Türkistan ülkesi Rusya'nın hammadde kaynağına ve hazır mal pazarına dönüştü.

Bu sebeple, Rusların tecavüzlerinin ilk yıllarında başlayan bağımsızlık mücadelesi Türkistan'da Rusya'nın hükümranlığını kurduğu döneme de durmadı, devam etti. Bu durum 1892, 1898 ve 1916 yıllarında patlayan millî bağımsızlık hareketlerinde kendini gösterdi.

IV. RUS HAKİMİYETİNE KARŞI MİLLÎ BAĞIMSIZLIK HAREKETİNİN BAŞLANGICI

Türkistan, Rus işgâli altında yeni dönemlere giderken, Türk aydını ve halkı kendi hatalarının bir çoğunun farkına varmış, bir şeyler yapmanın zamanının geldiğini anlamıştır.

Rusya'nın Japonya karşısında mağlubiyeti ve iç isyanlarla beraber, belli bir fikrî, seviyeye gelmiş olan Türkler arayış içerisinde olup, müş terek hareket tarzı bulmaya çalışmaktadırlar. İlk genel toplantı, Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da tedbirli olmak için bir vapurda yapıldı 150 civarında delege bulunmaktaydı ve Gaspıralı başkanlardan biriydi. Abdürreşid İbrahimov, birliğin sadece Rusya'da ki Müslümanlar için değil, fakat bütün Müslümanları kapsayacak şekilde olmasının lüzumunu dile getirmiştir. Bu toplantı ile yaklaşık yirmi sene önce Gaspıralı'nın tek başına çıkardığı gazetenin başlattığı Müslümanların haklarını savunma hareketi, belli bir siyasi seviyeye gelmiş oldu. 1903 yılında, Tercüman'ın yayın hayatına girişinin 20.yıldönümü kutlanırken, Türkistan ve

Azerbaycan'ın birçok bölgesinde, Tercüman'ın sağında ve solunda, yahut ona tepki olarak, fakat Müslümanların haklarını savunan bir sürü gazete ve dergi çıkmıştır⁴⁹.

1904 yılında yapılan Fransız-İngiliz sözleşmelerinden sonra, 1907 yılında da Rus - İngiliz sözleşmesi gerçekleşmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk adımı atılmıştır. Savaşın merkezi durumundaki Osmanlı, bir taraftan Anadolu Ermeni olayları ile meşgul edilirken, diğer taraftan Balkanlar'daki varlığı safha safha ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. 1908'de II.Abdülhamid'in Meşrutiyet'i ilan etmesiyle birlikte,

- Bulgaristan bağımsızlık kazanmış,
- Avusturya Bosna Hersek'i ilhak etmiş
- Girit Yunanistan ile birleşmiştir.

Nihayet 1909'a gelindiğinde tutarlı politikaları ile sömürgeci ülkelerin hesaplarını yarım asır geciktiren, Doğu'daki emperyalist programın en büyük engeli olan Sultan II.Abdülhamit tahtından indirilmiştir. Trablusgar p ve II.Balkan savaşlarıyla Osmanlı, asker, mühimmat ve mâli kaynak bakımından iyice zayıflamıştır. 1914 yılında Türkiye'nin Almanya ile ittifak yapması ile "Türk ve İslam dünyasının tek hâmisi" olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun başlangıcı olan program uygulamaya konulmuştur⁵⁰.

Bu arada bölgede, askerî ve ekonomik bakımdan sömürgeci ülkelerle bağlantıyı kolaylaştıracak ve hızlandıracak yeni projeler tatbikat sahasına konulmuştur. Geçen yüzyılda tamamlanan Türkistan demiryolları ve telgraf şebekesine i lâveten, yeni yüzyılda havayolu ulaşımı da bölgeye girmiş, İngiltere, Hindistan ile Irak -Halep veya Bakû-Odesa güzergahları üzerinden havayolu köprüsü kurarken, Almanlar da, daha 1911 yılında Moskova'dan Bakû ve Batum'a uzanan bir hat kurmaya teşebbüs etmişler, fakat Rusya buna yanaşmamıştır.

1900'lerin başından itibaren, ayaklanmalar, iç ve dış meseleler sebebiyle iyice zayıflayan Çarlık rejimi, bu dönemde sindiremediği Müslümanlara bazı haklar vermek zorunda kalmıştır. Ancak "yetersiz hürriyet, tatmin etmez tahrik eder" gerçeği, kitleye mal olacak "Basmacı isyanları" istikâmetinde gelişmeler ve oluşumları başlatmıştır.

Kendi ülkelerinde ikinci sınıf, hatta köle durumuna düşen Türk halklarının bağımsızlık ve hak arama yönünde şuurlaşmaları için bundan daha uygun bir zemin olamazdı. Türkistan halkları arasında başlayan siyasi gelişmeler, ayaklanmalar, hak arama mücadelelerinde belli bir İran etkisi de söz konusudur.

⁴⁹ Alâeddin YALÇINKAYA, **Sömürgecilik ve Panislamizm, Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s.300.

⁵⁰ Rudolf HENNEBERG, "The Lure of Pan-Germanism", **Source Records of the Great War**, U.S.A., National Alumni, 1923, s.263.

Gerçekten de Türkistan'ın İran'la paylaştığı coğrafi yapı sebebiyle tarih boyunca kültürel, ticari ve siyasi konularda yakın ilişkiler olmuştur. Hatta, Türkistan'ı İran platosunun bir uzantısı olarak görenler vardır. İslamiyetten önce birçok kere ve İslamiyet'in bölgede yayıldığı ilk dönemlerde Türkistan İran'ın tımar sahalarını oluştururken, 12. v e 14. yüzyıllarda İran, Türkistan'ın tımar bölgeleri durumuna gelmiştir. Eski ticaret yollarından İpek Yolu'nun en önemli kısımlarının bu iki bölgeden geçmesi, şüphesiz bu ilişkinin temel sosyal ve ekonomik boyutunu oluşturmuştur. Bu yakın ilişkiler, bütün İslam dünyasında olduğu gibi Türkistan'ın da kültür hayatında ve dilinde Farsça'nın son derece etkili olması sonucunu doğurmuştur⁵¹.

Türkistanlılar iktisadî, siyasî ve dinî baskılara karşı Rusya Hükümetine temsilciler ve dilekçeler göndererek hükümet politikasını etkilemeye ve Rusya'nın iç ve dış sıkıntılarından istifade ederek, haklarını geri almaya çalışmışlardır. Bu hareketlerinde, Rusya'da veya Ruslar'ın yoğun olduğu bölgelerde yetişen aydınlar ve zenginler; Rus'tan zarar gören veya her fırsatta horlanan yerli ahâlî, nihâyet hak içinde yetişen ve içinde çıktığı geleneksel toplumun medenî seviyesinin yükseltilmesi zaruretine inanan münevverler önemli rol oynamışlardır⁵².

Rusya Müslümanlarının 1905'te yapılan ilk toplantısından sonra 1906 yılının Ocak ve Ağustos aylarında ikinci ve üçüncü toplantıları yapılmıştır. Bu toplantıların en büyük semeresi olarak Duma'ya (Rus Meclisi) Türk temsilci gönderme başarısını elde etmişlerdir⁵³. Bu toplantılarda, Duma'ya temsilci göndermekten başka kararlaştırılan hususları şöyle özetleyebiliriz:

- Din hürriyeti,
- Türkler'in toprağa mâlik olma hakları,
- Damga usûlüne tabi göl ve ırmaklardan balık avlama hakkı,
- Otlaklara ait sınırlandırmaların kaldırılması,
- Aile işlerine nezâret etmek için kadılar tâyini
- Rus göçünü durdurmak ve yerlilere toprak temin etmek⁵⁴.

1906 seçimlerinde Duma'ya 36 Türk temsilci gönderilmiştir. 1907'de Çar, Duma'yı lağvederek, Türkistanlıların seçmenlik hukukunu daraltan bir konun çıkartıp yeni seçim

⁵¹ A.Zeki Velidi TOGAN, **Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.119.

⁵² A.Zeki Velidi TOGAN, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.346.

⁵³ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, 1985, s.95-112.

⁵⁴ A.Zeki Velidi TOGAN, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.348.

yaptırmıştır. Aynı yıl yenilenen seçimler ile , Türklerin seçmenlik haklarının son derece kısıtlanması sonucu III.Duma'ya 8 Türk girebilmiş, 1914'de yapılan 4.ve son Duma'ya ise ancak 6 Türk girebilmiştir⁵⁵.

Birinci ve İkinci Duma'da belli bir sayıya ulaşan Türkler, Müslümanların eğitim, toprak ve diğer vatandaşlık hakları ile ilgili meseleleri Duma'ya getirmeleri sebebiyle 3. ve 4. Duma'ya Türklerin girememeleri için birçok engeller konmuştur. Bu arada çıkan kanun ile bütün okullarda Rusça eğitim kabul edilmiştir. Türklerin toprak ve diğer ekonomik meselelerinin hiçbirinin çözümüne yanaşılmamış, durumları daha da kötüleşmiştir.

Rus devlet meclisi Duma'da haklarını dile getirebilecek bir zemin bulamayan Türkistan aydını ve ileri gelenlerinin mücadelesi meclis dışına taşınmıştır. Zaman zaman toplantılar yapıldıysa da, Türk aydınının etkili olabileceği zeminler ortadan kaldırılmıştır. Bu şartlar altında, her türlü zulme ve haksızlığa muhatap olan kitleler olarak uzun yıllar ses getirecek olan mücadeleyi başlatacak bir şuur derlenmesi dönemini yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra da Türkistan aydını kitlenin heyecanına tercüman olamamış ve askere alınma konusunda yapılan haksızlıklar sebebiyle çıkan 1916 ayaklanmasında da münevverler kendilerini gösterememişlerdir. Türkistan'da münevver -halk kopukluğunun yaşandığı şartlar altında Rusya'da 1917 İhtilâli gerçekleşmiştir.

⁵⁵ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, 1985, s.114.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLÎ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

Yeryüzünde, bağımsızlığını yitirmiş hiçbir millet Türkistan Türkleri'nin millî kurtuluş için yapmış olduğu kadar çetin ve kanlı bir savaş vermemiştir. 18. 19. ve 20. yüzyıllarda Türkistan Hanlarının Ruslara karşı ayaklanmaları, bu koç yiğitlerin gerçekleştirdikleri başarılar, bağımsızlık ve özgürlük yolunda katlandıkları fedakârlıklar, gösterdikleri insanüstü yiğitlikler Türk Tarihinin altın sayfelerindedir⁵⁶.

Rusya'nın ileri karakolları, zaman içerisinde Asya içinde geniş bir sahaya yayılmıştır. Özbek hanlıklarının (Buhara, Hive, Hokand) Rus himayesini kabul etmesi ile Rusya Türkistan topraklarında kalıcı bir zihniyete sahip olduğunu açıkça göstermiştir⁵⁷.

Rusların, Türkistan istilasının gerçek yüzünü anlamak amacıyla, 26 -29 Mayıs 1959'da Taşkent'te toplanmış olan, Sovyetler Birliği "İlimler Akademisinin ortaklaşa düzenlediği toplantıda geçen konuşma lara bakmakta yarar vardır. Bu toplantıya her ülkeyi temsil eden akademisyenler katılmıştır. Bu akademisyenlerin çoğunluğu Sovyet sömürgeciliğini meşru göstermek amacıyla ilmi deliller ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak Sovyetler Birliği İlimler Akademisi üyesi A.V. Pyaskovskiy" in görüşü ayrı bir önem taşımaktadır. Onun görüşüne göre "Orta Asya halklarının Ruslara karşı koymamaları ve kendi arzuları ile Rusya'ya tabi oldukları hakkındaki sözlere itibar edilemez. Rusya'nın işgali tam manasıyla zorla olmuş tur. Buna karşılık mukavemet şiddetli olmuştur⁵⁸. Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Türkistan halkının tepkisi güçleri nispetinde olmuştur. Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'ya karşı koyma işini biraz daha planlı ve uzun süre Özbeklerin yaptığı görülmektedir . Çünkü Türkistan'ın Özbekistan bölümü, tarihte hem güçlü devletlerin kurulması, hem de güçlü teşkilatların ortaya

⁵⁶ İsmail KAYABALI, Cemender ARSLANOĞLU, **Orta Asya Türklüğü'nün Tarihi ve Bugünkü Durumu**, Kömen Yayınları, Ankara, 1978, s.51.

⁵⁷ Hakan YILDIZ, **Özbekler Ve Türkistan Millî Mücadelesi** (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s.18.

⁵⁸ Abdülkadir İNAN, Rusya'nın Sömürgelerine Karşı Yeni Siyaseti", **Türk Kültürü**, C.V., S.14, Ankara, 1963, s.13.

çıkmasına sahne olmuştur. Bundan dolayı Özbekistan, ayaklanma ve karşı koyma bakımından merkez görevini üstlenmek durumunda kalmıştır.

Türkistan'ın millî bağımsızlık mücadelesi iki bölümde ele alınabilir. İlk bölümü Hive Hanlığı'nın Rus keşif kollarına karşı koyması ile 1717'de başlamıştır. Bu dönemdeki millî mücadele, Türkistan'ın işgal edilişine kadar organize edilen düzenli ordu birlikleri ve diplomatik yollardan yürütülmeye çalışılmıştır. İkinci safhası ise, Türkistan'ın bazı bölgelerinin Rus hâkimiyetine girmesi ile milliyetçi simaların ortaya çıkması ve halkın iştiraki ile belirlenmiştir⁵⁹. İşte bu dönem “Ayaklanmalar Devri” olarak adlandırılmaktadır.

Ayaklanmalar Devrine, bakıldığı zaman uzun bir dönem içerisinde biriken kin ve nefret, zaman zaman ortaya çıkmış ise de, çoğu zaman kendi aralarındaki anlaşmazlık ve birlikten yoksun olmaları sistemli bir hareketi geciktirmiştir. Bu ayaklanmada veya karşı koymanın ortaya çıkmasında en önemli etken ise Rusya'nın takip ettiği siyaset ve baskının rolü olmuştur.

Ruslara karşı çıkan bu ayaklanmalar Kazak, Türkmen ve Özbek topraklarında meydana gelmiştir. Rusya'nın işgali karşısında Türkistan'da birço k ayaklanmaya rastlamaktayız, ancak, çoğu zaman bir sonuç elde edilemediğini de görmekteyiz.

Ülkelerini zor ve şiddet yoluyla işgal ederek, topraklarını müsadere eden ve buralara Rus göçmenler yerleştiren, onları ikinci sınıf tebaa durumuna sokarak, yönetimden uzak tutan, dil, din, kültür ve geleneklerini tahribe yönelik, bir baskı rejimi uygulayan; onları dünyadan tecrit eden, doğal kaynaklarını sorumsuzca sömüren, çevreyi tahrip eden, onları askerliğin dışında tutarak, icabında kendi haklarını korumak için silaha sarılmış yollarını tıkayan, Rus ve Bolşevik emperyalizmine karşı, bu halklar devamlı olarak direnmişler, müsait gördükleri anda ayaklanıp yabancı işgalcileri vatanlarından uzaklaştırma çareleri aramışlardır.

Bu çabalarının bir milli kurtuluşla sonuçlanmasını önleyen faktörler arasında, milli çıkarlarını silah yoluyla savunmalarına imkân vermeyen sür'atle ordu kuramamaları önemli bir faktördü. Bundan başka büyük devletlerin ve uygar dünya kamuoyunun bu halkların mücadelelerine ilgi gösterip yardımcı olmayışları da, bu millî uyanışın başarılı bir şekilde millî kurtuluşla sonuçlanmasını önlemiştir. Bölgeler

⁵⁹ Baymirza HAYİT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, T.T.K., Ankara, 1975, s.179.

arasında işbirliği ve koordinasyonun kurulamayışı, etkin bir örgütlenmenin gerçekleştirilemeyişi de başarısızlığın belli başlı nedenleri arasındadır.

Nihayet ortak bir ideoloji ve ilkesel birliğin yokluğu dağınıklığı artırmış, ortak bir modelin bulunmayışı ve kabul edilmeyişi, hareketin tutarlılığını azaltmıştır. Bu Bolşeviklerin aldatma, yanıltma ve tereddüt yaratma yolundaki propagandalarının etkinliğini artırmış, sonradan pişmanlık duyan bazı liderlerin Rus ve Sovyet davasına hizmet ederek, milli hedeflere zıt yollara sapmalarına neden olmuştur.

Sovyet sisteminin tam anlamıyla çöktüğü en son dönemde, yani günümüzde eski Sovyet devletlerinden kopan ve ayrılan Türk halklarının bu tarihi deneylerden yararlanacağı kuşkusuzdur.

I. AYAKLANMALARIN SİYASİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN SEBEP ANALİZLERİ

Türkistan topraklarının Çarlık Rusya hâkimiyeti altına girme süreci başladığı andan itibaren; bu durum halkın büyük tepkisini çekmiş, daha önceki dönemlerde gösterilen sabır ve metanetin yerini bir başkaldırı harekete almıştır.

Söz konusu coğrafi, mekânda, ülkenin Rus İmparatorluğunun sömürgesi altına girmesiyle bağımsızlık düşüncesi üst boyutlara ulaşmış ve bu durum, Türkistan tarihinde “Milli Ayaklanmalar Süreci” ni başlatmıştır.

Halkın bizzat katılımıyla vuku bulan söz konusu ayaklanmalar, birçok sebebin bir araya gelmesine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ayaklanmaların siyasi, ekonomik ve kültürel sebep analizlerini de bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Tarihi açıdan baktığımızda günümüzde kazanılan bağımsızlık ve müstakillik, Rusya’nın art arda düzenlediği, saldırılar ve hükümranlığa karşı halkımızın verdiği özgürlük mücadelelerinin bir sonucudur. Zira o zorlu dönemlerdeki savaşlarda olgunlaşan bağımsızlık gayeleri gözler önüne açıkça serildi. Bu şekilde, geçmişte atalarımızın vatan savunması için maddi hesabı olmadan döktüğü kan ve misli görülmemiş kıyımlar boşa gitmedi ve semeresini verdi.

Türkistan Türkleri’nin Rus hâkimiyetine karşı direnmelerinde etkili olan en önemli faktörlerden biri İslam dini, diğeri de Türklük şuuru olmuştur. Türkistan’da medreseler ve din adamları Müslümanlar üzerinde tam bir nüfuza sahip olduklarından, Rus idarecileri din adamlarına bir dereceye kadar ses çıkaramamışlardır. Özellikle Pan -

İslamizm cereyanının Türkistan'a kadar yayılması ile İslâm, Ruslar'a karşı en büyük direnç kaynağı olmuştur.

Türklük şuuru, Türkistan Türkleri arasında aynı dil, aynı tarih ve aynı dine sahip olmanın zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Ruslar'a karşı mücadelede İslamiyet ile birlikte büyük rol oynamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında fikir akımlarının da etkisiyle Rus idaresindeki Türklerde bu kültürel uyanış, onların gasbedilen hakları nı geri alabilmek adına siyasi alanda teşkilatlanmalarını sağladı.

Ruslar'ın Türkistan'da uyguladıkları adaletsiz ve terör saçan idarelerinin ortaya çıkardığı despotizm halkta kin ve nefret uyandırmıştır. Aynı zamanda halk üzerinde uygulanan iktisadi baskı ayaklanmalarının ekonomik karakterli sebeplerini ortaya çıkarmıştır. Türklerin elinde bulunan toprakları alarak, halkı ekonomik yönden sömürmek Çarlık Rusyası'nın en büyük politikalarından biri olmuştur. Böylece ülke toprakları Rusya'nın hammadde ve açık pazarı haline getirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda ortaya çıkan Veba salgını halkı daha büyük olumsuz şartlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu konuda Rus idaresinin Veba hastalığına karşı aldığı tedbirler (sözde) halkın ağır siyasi ve iktisadi durumunu kötüleştirmiştir.

Çarlık Rusya Hükümeti Türkistan halkını milli benliğinden uzaklaştırarak, değerlerin yok edilip yerine Ruslaşmış bir toplum oluşturmak için; eğitim gibi toplum üzerinde etkisi tartışılmaz bir yöntemi de kendi açısından kullanmıştır. Böylece hem idari teşkilat düzenlemesiyle, hem de eğitim yolu ve iktisadi faaliyetlerle ülke; sömürge düzeninin bir unsuru haline getirilmeye çalışılmıştır.

Çarlık Rusyası'nın bu çok çeşitli alanlarda uyguladığı politika, halk üzerinde bağımsızlık fikirlerini ortaya çıkarmış ve karanlığa bir ışık olmak amacıyla toplumun her kesimi ayaklanma sürecini başlatarak, milli benliklerini koruyabilmek adına mallarını ve canlarını ortaya koymuşlardır.

Ayaklanmaların sosyo-ekonomik faktörleri oldukça iyi açıklanmış olmasına rağmen, bu olaydaki dini özellikler bugüne kadar yeterince ele alınmamıştır. Oysa ayaklanmalar sürecine bakıldığı zaman, her ayaklanmanın başlangıç noktasını aslında dini faktörler oluşturmuştur. Özellikle, halkın milli kimliğine yönelik yapılan her

hareket, İslam dininin gereklerine uygun olarak tepki almış ve baş kaldırının liderlik kadrosunu da cami imamları ya da toplumun ileri gelen tarikat şeyhleri oluşturmuştur.

Rus idaresi temsilcileri, dikkati isyanın esas sebeplerinden uzaklaş tırmak için bu isyanı mahalli üst sınıf temsilcilerinin makam mücadelelerinin bir ürünü olarak açıklamaya çalışmışlardır. Rus hükümeti mümkün olduğunca, isyanın asıl mahiyetini maskeleyerek için mahalli üst sınıf temsilcilerini hapsedmeye ve cezalandırmaya girişmiştir. Ne kadar çok üst sınıf temsilcisi cezalandırılırsa, o derece isyanın sebeplerinin onlara bağlanması ve Rusya'nın kudretini göstermesi sağlanacaktı. Ancak isyanla ilgisi olmayan insanların hapse atılması ve yapılan soruşturmaların, iyice ısınmış olan ortamı daha da gerginleştireceği anlaşılmıştır.

Çarlık Rusya hâkimiyetine yönelik bu millî bağımsızlık hareketlerinin zaman süreci de, 1783 yılındaki ilk silahlı direniş hareketi olan Sırım Batur Han ayaklanması ile başlamış, 1916 Türkistan Milli Aya klanması ile Şubat İhtilaline kadar devam etmiştir.

II. SIRIM BATUR HAN AYAKLANMASI (1783 – 97)

Türkistan'ın millî bağımsızlık mücadelesindeki ilk silâhlı ayaklanması, 1783 -97 yıllarında Sırım Batur önderliğinde, Küçük Cüz'deki ayaklanmadır.

Kazak halkının Rus işgaline karşı ilk topyekûn millî direnişi olan Sırım Batur Han isyanında, Kazak halkının geniş desteğine ilâve olarak bazı boy beylerinin de desteğini alan Sırım Batur 1780'li ve 1790'lı yıllarda büyük ve organize Rus ordularına çok zor günler yaşattı⁶⁰.

Sırım, Baybaktı alt boyunun Beyi olup, kendisine Can Çori Oraz Bey ve Tilenci gibi boy önderleri ve hatta Küçük Cüz Hanı Nur Ali'nin kardeşi Ayçuvak da iltihak ettiler. Ayaklananlar, daha çok Rus makamlarını fazlasıyla tutan Nur Ali Han'ı hedef almışlardı. Rus birlikleri hanın tarafını tuttular. Neticede, Ruslar ile Kazak Türkleri arasında silahlı bir çatışma kaçınılmaz oldu.

1783 sonlarında Sırım, Çaganov idaresindeki Rus Kazaçık birliklerine karşı savaştı. Çaganov, esir edildi. Bundan sonra ayaklanma daha da alevlendi. Ayaklananlar, Sağız-Uıl ve Temir Irmakları çevresini işgal ettiler. Rus Hükümeti ayaklanmayı ordusunun yardımı ile bastıramadı. Bu yüzden Orenburg valisi Baron İgelstrom,

⁶⁰ Feyzullah BUDAK, **Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını**, Ocak Yayınları, Ankara, 1999, s.38.

ayaklananların isteklerini yerine getirmek için aracı oldu. O, 1785'te Nur Ali'yi Orenburg'a davet etti ve orada Ufa'ya gönderdi. İgelstrom bir "Halk Kurultayı"nın toplanmasına çalıştı. Sırım, bu tedbirlere razı oldu. 1785'te Ruslar, Oreğnborg'ta Küçük Cüz Kazaklarının toplantısını organize ettiler. Bu toplantıda yeni bir Han seçilmedi. Buna mukabil, başına Sırım'ın getirildiği bir "taht şûrası" teşkil edildi. Ruslar, Küçük Cüz'ün iç işlerine karışmaktan vazgeçtiler.

1791 yılında Orenburg Valisi A.A.Neutling, Nur Ali Han'ın kardeşi Er Ali'yi Küçük Cüz Hanı olarak tayin etti. Bunun üzerine Ruslara karşı yeniden ayaklanmalar başladı. 1792'de Sırım, Neutling'e milleti adına Ruslara harp ilan ettiğini, bildiren bir mektup gönderdi. Ayaklananlar, 1797'e kadar Rus ordularına karşı harekâta bulundular. Ruslar, galip gelemediler. Birinci galip tabiatı. 1796-97 kışında büyük ölçüde hayvanın ölümüne yol açan Cut davar (hayvan) hastalığı baş gösterdi. Bu yüzden, göçebe halkın iktisadi durumu kötüleşti. 26-27 Mart 1797 gecesi Küçük Cüz Hanı Er Ali de öldürüldü. Rus Hükümeti, yeni bir Hanın seçilmemesine, buna mukabil bir "tâht şûrası"nın seçilmesine karar verdi. Sultanlar, Ayçuvak'ın başkanlığında bir "taht şûrası" seçtiler. Şûranın altı üyesinden başka, müftü Muhammed Hüseyin (Tatar), Rus makamlarının temsilcisi olarak bu şûrada görev aldı. Ağustos 1797'de, şûranın ilk oturumu yapıldı. Bu oturuma, yaklaşık olarak bin silâhlı adamının eşliğinde Sırım da katıldı ve halkın iktisadi durumunun kötüleşmesinden dolayı çarpışmaların durdurulmasına ve taht şûrasını tanımaya razı olduğunu bildirdi⁶¹.

Böylece Sırım Batur kurulan yürütme heyetini kabul etmiş oldu. Ruslara karşı harbi durdurdu; fakat bozkırlarda 1802 yılına kadar kimseye baş eğmeden yaşadı. Onun daha sonraki hayatı bilinmemektedir⁶².

- 1797'den 1814'e kadar geçen zaman içinde **SULTAN KARATAY**, Küçük Cüz Hanı'nın yeniden saltanatını kurmaya ve Rusların nüfuzundan kurtulmaya uğraştı. Fakat bir sonuç alamadı. Sözü edilen bu ayaklanma **KARATAY SULTAN AYAKLANMASI** (1800-21) olarak tarihe geçmiştir.

- Sultan KARATAY ayaklanmasından sonra, Nisan 1816'da Şekti, Cappas, Argın ve Alçın alt boyları, SULTAN ARINGAZI'yi Küçük Cüz Hanı seçtiler. Aringazi, halkını şeriat esaslarına göre idare etmeye çalıştı. Buhara Emirliği ile münasebetler

⁶¹ Baymirza HAYİT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, T.T.K., Ankara 1975, s.180.

⁶² İbrahim YARKIN, "Türkistan'da Çarlık Rusyası'nın Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar I" **Türk Kültürü**, C.7, S.84, Ankara, 1969, s.934.

kurdu. 1820’de Rusya’nın, A.Negri idaresindeki Buhara seferi ne mâni oldu. Arıngazi’nin bu hareketi Ruslar’ı öfkeliendirdi. Çar’ın kendisini Han olarak tayin etmek isteği bahanesiyle Petersburg’a davet edilerek buradan Kaluga’ya sürgüne gönderildi. 1833’te de burada öldü. Bu ayaklanma ise, **ARINGAZİ HAN AYAKLANMASI** (1800-21) olarak bilinir⁶³.

III. COLAMAN TİLENCİ HAN AYAKLANMASI (1822 -24)

Rusları uzun süre uğraştıran bu ayaklanmanın sebebi, Rusların İlek Irmağında kale yapmak amacıyla Kazak topraklarına el koymasındır⁶⁴.

1811 yılında Ruslar, İlek ırmağı’nda bir kale yapı mına başladılar. Bunun için Kazak (Türk) topraklarını müsadere ettiler. Bu tedbirler ve Arıngazi’nin sürgün edilmesi, Küçük Cüz Kazak-Türkleri arasında bir huzursuzluk dalgasının yayılmasını tahrik etti. Bu yüzden 1822’de, Tabın alt boyu önderi Colaman Til enci yönetiminde, yeni bir silahlı ayaklanma meydana geldi. Rus Hükümeti, bu ayaklanmaya 1823’de Albay Berg idaresinde bir askeri birlik ile karşı koydu. Berg başarı elde edemeyince, Rus Hükümeti, Tsiolkovskiy idaresinde bir birlik gönderdi. Çarpışmalar de vam etti. Ruslar, Bozkır şartlarında çarpışmaya devam etmenin netice alıcı olmayacağını sezince, esirlerin serbest bırakılmasını görüşmek için Ermeni tüccarı A.Şahmirov’u Tilenci’nin yanına gönderdiler. Tilenci, elçiye; “Ben bir şaki değilim Rusya ile sava ş halindeyim. Zaptedilen topraklar iade edilmediği müddetçe ve Arıngazi Han serbest bırakılmadıkça Rus kalelerine karşı saldırılara devam edilecektir” dedi. Şubat ayında Mart 1824’e kadar Ural Kazaçık” birlikleri, atamanları Nazarov’un kumandasında ayaklan anlara karşı harekâta geçtiler. Bu birliklerin baskılarına dayanamayan Tilenci, teslim olmak zorunda kaldı.

- 1825-34 yılları arasında **SARCAN SULTAN** ayaklanması ortaya çıkmıştır. Sarcan Sultan, çıkardığı ayaklanma sonucunda akınlarından birinde yiğitçe şe hitlik makamına erişmiştir.

- 1828-29 yılları arasında **KAYABALI SULTAN** ayaklanması baş göstermiştir. 1829’da hileyle esir edilen Kayabalı Sultan kaçarak yeniden çalışmalarını sürdürmüş,

⁶³ Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadelesi Tarihi**, T.T.K., Basımevi, Ankara, 1995, s.181.

⁶⁴ İsmail KAYABALI, Cemender ARSLANOĞLU, **Orta Asya Türklüğü’nün Tarihi ve Bugünkü Durumu**, Kömen Yayınları, Ankara, 1978, s.51 -52.

daha sonraları yönettiği operasyonlardan birinde düşmanla çarpışırken yiğitçe şehitlik makamına erişmiştir.

IV. İSATAY TAYMAN HAN AYAKLANMASI (1836 -38)

Rusların Küçük Orda ve Orta Orda toprakları üzerindeki işgal hareketini yaygınlaştırmaları 1822-1824 dönemine rastlar. Ancak yaygınlaşan bu işgali takiben Kazak halkı üzerine uygulanan müstebit Rus yönetimine karşılık Kazaklar bu defa da Küçük Orda'nın Berş Boyu Beyi İsatay Tayman liderliğinde yeni bir isyan başlattılar ⁶⁵.

Han Ruslar'a, hem de Cihangir Han'a karşı yönelik bir harekât olan ayaklanma bir bey olan İsatay Tayman ile bir halk âşığı olan Muhambet Utemisov tarafından başlatılmıştır⁶⁶.

Ayaklanmaya, Bökey Ordası Hanı Cihangir Han'ın (iktidar zamanı 1824 -25) keyfi davranışları sebep oldu. Cihangir, artık kendi Orda'sı arasında değil Rusların Astrahan Vilayeti konağında yaşıyordu. Cihangir, kamu topraklarını özelleştirdi. 6 milyon desyatın araziden 4 milyonunu özel kişilere devretti. Geriye kalan arazi, umurun istifadesine bırakıldı. Prens Yusufov ve Graf Bezborodski'ye Hazar Denizi kıyısından arazi sattı veya hediye etti. Bu arazi sahipleri, otlaklardan istifade eden göçebe halktan yurt başına 10 ruble, bir beş hayvan için 10 köpek, hayvan yemi için 10 ruble ücret istiyorlardı. Bundan başka Rus birlikleri, Ural hattında kale yapımı için otlakları müsadere ettiler. Cihangir Han, Küçük Cüz Sultan vekillerine de, nezaret etmekle görevlendirilmişti. İsatay, halkın durumunun kötüleştiğinin Han'a şikâyetlerini bildirdi. Bu çeşit şikâyetlere, Han kulak asmadı. Bunun üzerine İsatay, Oranburg Valisi Petrovski'ye 600'e yakın şahsın imzasını taşıyan bir, dilekçe gönderdi. Cihangir, otlakların müsaderesi ile ilgili İsatay'ın şikâyetlerini reddetti. Bunun üzerine İsatay, 2000 silâhlı adamı ile Cihangir'e karşı yürüdü. Rusya'nın Orenburg valisi, İsatay ile Han arasında muhtemel bir müzakereye mâni olmaya teşebbüs etti. İsatay'ın ayaklanmasını bastırmak üzere, Albay Gekes komutasında bir birlik gönderdi. Rus birlikleri ile İsatay'ın adamları arasında, ilk çarpışmalar, 15 Kasım 1837'de Taş Tûbe Vahası'nda cereyan etti. İsatay ve manevi danışmanı Şair Muhambet Ötemiş (1803-

⁶⁵ Feyzullah BUDAK, **Kazakistan, Dünü, Bugünü, Yarını**, Ocak Yayınları, Ankara, 1999, s.38-39.

⁶⁶ Alexandre de BENNİGSEN, "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler", (Çev.: Kemal AYTAÇ), Türk Kültürü, C.XXIV, S.270, **Türk Kültürünü** Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s.336-337.

1846), taraftarları ile birlikte, Ruslara ve Bökey Orda'sı Hanı Cihangir'e karşı savaştılar. İsatay; "Han, Ruslara satıldı" sloganını yaydı. 12 Temmuz 1838'de, ayaklananlara vekil sultanların birleşik kuvvetleri ve Ruslar arasında son ve kat'i çarpışma Ak Bulak Irmağı'nda yapıldı. Albay Getes, Orenburg Valisi'ne; "İsatay, kahramanlığının kurbanı oldu. Onu sağ olarak ele geçiremediğine üzgünüm. Kaçabilir endişesi ile, onu sağ olarak ele geçirmeleri için, savaşlarda dikkatli olunması noktasında emir veremedim." İsatay'ın mücadelesini, arkadaşı Muhambet Ötemiş devam ettirdi. Fakat silah ile değil; şiirleri ve Dombra ile icra ettiği türkülerıyla manevi bir mücadele verdi. Muhambet gizlenmiş olarak yaşadığı köyünde esrarengiz bir surette hayatını kaybetti. İsatay ve Muhambet, Bozkır'da ileriki nesillerin efsanevi şahsiyetleri haline geldiler ve Akınların şiirlerinin de hâkim fikir unsuru oldular.

Ayaklanma bastırılabilirdi ise de, Rus yönetimi, ayaklanmış dalgalarının önüne geçemedi. Ruslar, İsatay'ın ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Sultan Kenesarı Kasım'ın başlattığı ayaklanmalara karşı, harekete geçmeleri gerekiyordu.

V. KENASARI KASIM HAN AYAKLANMASI (1837 -46)

Rus orduları tarafından bütün güçleri kullanılarak kırılan her direniş yeni bir direniş doğuruyor ve ülkesinin bağımsızlığı yolunda şehit düşen her milli kahramanın yerini halk, yeni bir lider buluyordu. Nitekim, İsatay Tayman'ın şehit düşmesinden hemen sonra bu defa Kazak halkı Abılay Han'ın torunu Sultan Kenesarı Kasımoğlu önderliğinde organize olarak Rus işgaline karşı çıkan en büyük milli direniş başlattılar⁶⁷. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Çarlık Rusyası'nın İstilâcılığına karşı Kuzey Türkistan'da Kazak Türklerinin İstiklâli için çarpışan kahramanların başında, Kenesarı Han gelir. Ömrünün büyük bir kısmını Kazak bozkırlarında kuvvetçe çok üstün Rus İmparatorluk kuvvetleriyle çarpışarak geçiren Kenesarı Han'ın Ruslara karşı mücadelesi, 1837 yılında başladı ve 1847 yılında eski kabile anlaşmazlıklarının sonucu Kırgız beyleri (Manaplar) tarafından kardeşi Nevruzbey ile birlikte öldürülene kadar devam etti⁶⁸.

Çarlık Rusyası 1784 yılında en son Kazak Hakanlığını da himayesine aldıktan sonra, 1821 yılında Çar'ın çıkardığı "Step Kanunu ile çeşitli tarihlerde himaye altına alınan hanlıkları ortadan kaldırarak, Kazak bozkırları sahasını bir müstemleke halinde

⁶⁷ Feyzullah BUDAK, **Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını**, s.39.

⁶⁸ İbrahim YARKIN, "Batı Türkistan", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s.1174.

doğrudan doğruya Rus idaresine tabi tutar⁶⁹. Ordularını peyderpey Orta Cüz'e sokan Ruslar, kale yapımına başladılar. Kale yapımı amacıyla 1835'te, Kazakların 10.000 verstkare, toprağına el koydular. Sultanların iktidarına son verilmesi ve toprakların Ruslar tarafından zorlukla alınması, halkın şiddetli muhalefetine sebep oldu. Haklarına tecavüz edilen insanların tek bir yolu kalmıştı; o da silaha sarılarak Ruslarla mücadele etmektir. Bu mücadelenin başına Abilay Han'ın torunu Sultan Kenasarı Kasım geçti. Kenasarı, babası Sultan Kasım'a (Abilay Han'ın oğlu), boyunun yaşamakta olduğu Kökçetau ve çevresini Ruslara terk etmemesini tavsiye etti. Sultan Kasım, bu fikri kabul etti; lakin yaşının ilerlemiş olmasından dolayı, Ruslara karşı harekâtı bizzat yönetemedi. Bunun üzerine Sultan Kenasar teşebbüse geçti. Kardeşi Sarıcan ve Esengeldi ile birlikte halkı silâhlandırarak Kasım 1837'de Aktau'daki Rus kalelerine saldırdılar. Bu sırada, Küçük Cüz'de, İsatay'ın önderliğindeki ayaklanma hâlâ devam ediyordu. Fakat Ruslar, Küçük Cüz'de kontrolü ele geçirdiklerinden ve irtibat hattını kesmiş olduklarından, ayaklanma önderleri, aralarında bir irtibat kuramadılar. Kenasarı'nın kuvvetleri, 1838 sonbaharında Kökçetau ve Akmolla'daki Rus kalelerine saldırdılar. Ruslar, mücahitlere karşı Sibiryâ Kazaçık birliklerini ileri sürdüler. Kenasarı, harekâta devam etti ve 1840'ta artık Taşkent ile Güney Sibiryâ ticaret yolunu kontrolü altına almış bulunuyordu. Kenasarı'nın bu başarısı, Rusları ciddi zor duruma düşürdü. Ruslar, bu sefer harekâta Orenburg ve Güney Sibiryâ istikametinden geçtiler. Kenasarı'yı Sir Deryâ istikametine doğru attılar. Kenasarı, bir yandan Ruslarla savaşıyor, diğer yandan da birleşik bir harekât sağlamak için halkı ikna etmeye çalışıyordu. Rusların boyunduruğundan kurtulabilmek ve kendisini Han olarak seçmeleri için halka çağrıda bulunuyordu. Orenburg Genel valisi Obruçev, Petersburg'a "Rusların Bozkır'dan kovulmakta olduğunu, rapor etti. Rusya Başbakanı Neselrode, Kenasarı ile müzakerelere gidilmesi ve Çar ile bir görüşme yapmak için mutabakata varılması hususunda emir verdi. Kenasarı, işgal edilmiş olan bölgeler terk edilinceye kadar her türlü müzakereyi reddettiğini bildirdi. Rusya savaş birliklerini takviye etti. Çarpışmalar, 1841-43 yıllarına kadar devam etti. Kenasarı, bir yandan Buhara ile ittifak yaparken; diğer yandan Kokand ile savaştı. Buna mukabil Buhara, onu Salâhiyet sahibi bir Han olarak tanıdı. 1842 yılında Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov, Kenasarı hareketine karşı Perovskiy'nin, ceza birliklerini takviye etmesini teşvik etti. Çar I.Nikolay da, yeni tayin

⁶⁹ İbrahim YARKIN, "Türkistan'da Çarlık Rusyası'nın Baskı ve Sömürge İdaresine Karşı İsyanlar II, **Türk Kültürü**, C.8., S.87, Ankara, 1970, s.215.

edilmiş olan Orenburg valisi Obruçev'in ayaklanmayı bastırmak için her vasıtaya başvurmasını emretti. Rus birlikleri Kenasari'ya karşı yürüdüler. Ruslar Kazak-Türk savaşılarını, akıncı birlikleri olarak, sultanların önderliğinde gönderdiler. Bozkır'ın efsanevi kahramanı Kenasari, 20-21 Temmuz 1844'te bu akıncı birliğine saldırdı ve bu akıncıları büyük bir hezimetle uğrattı. Mücahitler, bütün gayretlerini toplayarak çarpışmalarını yoğunlaştırdılar. 12 Haziran 1844'te Ruslarla, başlarında Baykadam Batır'ın bulunduğu Kenasari'nin kuvvetleri arasında bir savaş cereyan etmiş ve Baykadam, Muharebeyi kaybetmişti. Kenasari 13 Haziran'da bizzat karış saldırıya geçerek 30 Haziran'da Tobol Irmağı'ndaki Ust-Uy Rus kalesini ele geçirdi. Zaferle sonuçlanan Kenasari'nin bu seferleri şöhretini bir kat daha artırdı. Artık Hive Hanlığı da onu meşru Han olarak tanıyordu. Taşkent çevresindeki Kazaklar, bağlılıklarını bildirmek için elçilerini gönderdiler. Rusya, müşkül bir durumda kalınca, Kenasari ile anlaşmak için yeniden karar aldı. Ancak yeterli anlaşma sağlanamayınca, Rus Yönetimi Kenasari'ya karşı askeri seferlerini şiddetlendirmeye karar verdi. Rus birlikleri, Sibiry ve Orenburg istikametinden beraber bir saldırıya geçtiler. Kenasari'yı takip etmek için Bozkır'da kaleler inşa ettiler. Kenasari, Kök-Köl (göl) civarına çekildi. 1845 yılının sonuna kadar eski mevzilerinden atıldı⁷⁰. 1846'da Kenasari'yı Kök-Köl çevresinden Alatau istikametine atan Ruslar, Ural, Irgız ve Kara-Butak Irmakları etrafında yeni kaleler inşa ettiler. Kenasari, Alatau'da Kırgızlarla ihtilâfa düştü. Kırgız Manapları Kenasari'nin kendilerini hakimiyeti altına almasından şüphelendiler. Bu yüzden, Kırgız Manapları Çantay ve Orman'ın birlikleri ile, Kenasari'nin kuvvetleri arasında çatışmalar meydana geldi. Kenasari ve kardeşi Nevruzbey 3000 asker ile birlikte 1846'da Çu Irmağı'nın yakarı mecrasında Mey-Tube Vahasında esir edildiler ve korkunç bir şekilde öldürüldüler.

Rusların milletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal ettiği Kazak topraklarının geri alınması mücadelesini şerefle yürüten Kenasari'nin hayatı dramatik bir şekilde sona ermiştir. Kenasari'nin, hukuka dayanarak başlattığı millî bağımsızlık hareketinin bir kardeş kavmin elinde böyle hazine bir şekilde sona ermesi ise, ayrı bir talihsizlik olmuştur⁷¹.

Kenasari'nin trajik bir şekilde sona eren bu şerefli mücadelesi dost ve düşmanları tarafından saygı ile anıldı. Rus tarihçileri, "Bu emsalsiz şahsiyetin hayatı,

⁷⁰ Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.182-183-184.

⁷¹ Mehmet SARAY, **Kazak Türkleri Tarihi (Kazakların Uyanışı)**, İstanbul, 1993, s.42.

böylece sona erdi. Hayatı ve yaptıkları ile Rusya'nın bozkırlarda ve Orta Asya'da takip etmesi gereken siyaset hakkında bizlere ders verdi. Kazakların ve diğer kavimlerin haklarından kolayca vazgeçmeyeceklerini bize gösterdi. Şayet biz bu bozkırları kolonileştireceksek, Kazakların ve diğerlerinin yaşatmak istedikleri Hanlık sistemini mutlaka ortadan kaldırmalıyız. Onlara müstakilliklerini hatırlatan bir müessese bırakmamalıyız.”

Bu hadiseden on sene sonra Orenburg Genel Valiliğinden Rus Hükümetine gönderilen bir raporda, Kenasarı hareketinin sona ermesine rağmen “Kazak bozkırlarının Rusya imparatorluğu'nun bir parçası haline getirilmediği” belirtilerek “Ebu'l-Hayr'dan bu yana, Kazakların 100 senedir Rus tâbisi oldukları zannedildi. Ama tâbilik sözde mevcut idi. Gerçekte, yeni fiiliyatta böyle bir şey yoktu. Bizim Ural (yayık) nehrinin arkasındaki bozkırlarda tesirimiz, istihkâm sınırlarına yakın bulunan kavimler arasından dışarı çıkamadı.” deniyordu ⁷².

Modern Sovyet tarihçiler ise iki değişik yorum getirmişlerdir. Komünizm yerleşme yılları olarak kabul edilen 1920'li ve 1940'lı yıllar arasında Kenasarı hakkında yazılanlar daha gerçekçi idi. Nitekim, Viatkin, 1941'de neşrettiği “Oçerki po istoii Kazakhskoi SSR” adlı eserinde şöyle demiştir: “Kenasarı'nın mücadelesi belirgin bir sömürgecilik aleyhtarı ve millî kurtuluş harekâtıdır.”

Kenasarı Kağan, sadece Kazak Türkleri'nin değil, bütün Türk boylarının Rus ve Çinliler'in boyunduruğundan kurtarılmaları için öğüt vermiş, aynı zamanda da bu yönde cephelelerde savaşlara katılmıştır. Bütün Türk devletleri ve toplumları arasındaki alım satımların serbestçe yapılmasını istemiştir. Hatta Türklere karşı ihanette bulunmayan Müslüman devletlerinde böylesi bir pazara katılmasını istemiştir. Batı'da bulunan Türklerin Doğu Türkeli / Türkistan'a kadar mallarını ulaştırabilmelerini, Moğoleline dahi uzanabilmelerini istemiştir. Dileyen her Türk'ün bütün Türkler'in yapamadıkları yurtlara sorgusuz sualsiz gidebilmelerini umut etmiştir. Ülkesinde Türk atalarının kutlu yasalarını geçerli kılmak, egemen, mutlu, kalkınmış bir toplum oluşturmak istemiştir ⁷³.

Kenasarı Kağan, Türk diline, Türk kültürüne, Müslümanlığa da çok önem vermiştir. Bunun yanı sıra ilme de fazlasıyla önem vermiş, o ilim konusunda düşmanlarıyla bile ilişkiler kurup ilmi ele geçirmek istemiştir. Kenasarı Kağan,

⁷² Mehmet SARAY, **aynı eser**, s.42.

⁷³ Lokman UZEL, “Kenasarı Kağan'ın Bağımsızlık Hareketi (Şimdiki Kazakeli Bölgesi: 1837 -1847), **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.120 (Haziran), İstanbul, 1999, s.155.

bayrağın, sancağın, yurdun, dinin, törelerin ancak ilimde ilerleyerek, yüksek kalkınma seviyesine ulaşarak korunabileceği konusunda Türk boylarını uyarmıştır.

Kenasarı Kağan, nesillerine düşmanlardan temizlenmiş bir yurt bırakmadı, ancak ana yurdun düşmanlardan nasıl kurtulabileceğini ve düşmanlarla nasıl baş edileceğinin yollarını öğretti. Büyük bir ülkü bıraktı. Bugün Çin ile Ruslar'ın adını duydukları zaman ürperdikleri Kenasarı Kağan yine Doğu ve Batı Türkleri'ni birlik ve beraberliğe götüren iz durumundadır⁷⁴.

- Sultan Kenasarı'nın ölümünü takip eden birkaç yıl boyunca Kazaklar'ın millî direnişine bu defa kardeşi **SULTAN SADIK** önderliğinde devam edildi. Bu direnişte Sultan Kenasarı'nın temin ettiği başarıya ulaşamayan Sultan Sadık sonunda kendisine bağlı birliklerle Orta Orda'nın güney kesimlerine (Yesi Bölgesine) çekilerek Hokand Hanlığı'nın hakimiyetine girecek, ona bir müddet sonra (1860 -1870'li yıllarda) Hokund ve Hive Hanlıkları üzerine yürüyen Rus orduları ile bu son mevzisinde de istiklâl mücadelesine yığitçe devam edecektir.

1850-1875 dönemini kapsayan çeyrek asırlık dönemde Kazak halkı Sultan Sadık'ın dışında başka bir çok halk kahramanı ve boy beylerinin önderliğinde Rus işgaline karşı direnişini aralıksız bir şekilde sürdürdü.

VI. CAN HOCA (CANKOCA BATUR) AYAKLANMASI (1851 -60)

XIX. asrın ilk yarısında, Rusya'nın egemenliğine girmeyen Kazakistan'ın Batı Bölgeleri, Hokand Derebeyleri tarafından işgal edildi ve sömürge siyaseti uygulanmaya başlandı. Hokand Hanı Alim Han (1800 -1809) zamanında Hokandlılar Çimkent, Sayram, Kurama ve Taşkent'i ele geçirmişlerdi. Bu dönemde Fergana'da yeni bir feodal devlet kuruldu. Ancak bu devlet güçlü olamadı.

Hokandlılar, Alim Han'ın yerine geçen Omar Han (1809-1822) zamanında, Kazak Hanlarının eski başkenti Türkistan şehrini hakimiyetlerine aldı. Bu andan itibaren kuzeybatı ile kuzeydoğuda İle bölgesine kadar olan geniş alanı hakimiyetlerine almaya çalıştılar.

Hokandlılar 1814 yılında sınırlarını genişletmek maksadıyla Sırderya'nın aşağı kısımlarına kadar yayılarak yerli Kazakların huzurunu kaçırmaya, onlardan vergi almaya başladılar.

⁷⁴ Lokman UZEL, **a.g.e.**, s.158.

Hokandlılar'ın sömürge siyaseti Sırderya Kazakları tarafından şiddetle karşılık buldu ve işgalcilerle yerleşik halk arasında çatışmalar başladı. Rusya'ya karşı milli bağımsızlık hareketinin liderlerinden olan Cankoca Batur, Kenasarı ve Navrızbay'den Hokand Hanlığına karşı verecekleri mücadelede destek olmalarını istedi ⁷⁵.

Kenasarı Sultan'ın akrabası ve Küçük Porsuk kumsalından göç eden Şekti kabilesinin beyi olan Conkoca, Kenasarı'dan destek kuvvetler göndermek suretiyle yardımcı olmalarını istedi. Cankoca Batur'ın bu isteğini kabul eden Kenasarı ona silahlı destek kuvvetleri gönderdi. Fakat Kenasarı gerçek gücünü Hokand Hanlığına yönlendirdi. Sırderya'nın aşağısındaki Hokand Hanının güçlü kalelerinden biri olan Akmescit'e sefer düzenleyerek burayı kuşattı.

Kenasarı, askerlerden pek çoğunun ölmesine sebep olan salgın hastalık sebebiyle muhasaradan vazgeçti. Buna rağmen Kenasarı'nın adamları Sırderya'daki yaklaşık 1.200 kişiden oluşan bir kuvvetle Hokand Hanı'nın 3 kalesini yerle bir etti.

1840 yılında Hokandlılar, Türkistan Şehri'nde yerleşmeye çalışan göçebe Tama kabilesinin lideri Kurban Bey'in tek oğlunu ve ünlü Sarman Bey'i vergi ödemedikleri gerekçesiyle öldürdüler. Yaşlılık çağında biricik evladını kaybeden Kurban Bey, çevresindeki 3 kabilenin batırlarına haber gönderdi.

Bu problemler yaşanırken, Kenasarı, Cankoca Batur'dan üç kabilenin birleşerek, Hokand Hanı'nın hakimiyetine son vermek için Sozak'a gelmesini istedi. Bu davete Cankoca memnuniyetle kabul etti ve 1841 yıl Eylül'ünde Toganay, Kıstavbay, Satıbaldı, Köpcasar, Şabakov, Berdibay ve Şakay kabilelerinin cesur ve pehlivan batırları öncülüğünde 500 kişi ile Sozak'a vardı. Üç cüzün askerlerine 3 gün süre tanıdı. Eğer kimse fethedemezse kalan kuvvetle birlikte kendisinin fethedeceğini söyledi. Onun bu şekilde davranmasının sebebini anlayan Cankoca Batur, adamlarını alıp bir gecede geri döndü. Ve şöyle bir açıklamada bulundu: Askerlerin komutanı bizim sayımızın azlığı sebebiyle bunlara gücü yetmez, o sebeple, savaşa girmeye cesaret edemez diye düşündü. Fakat onun yanıldığı nokta, Sozak'a yardım için Hokand'dan asker geleceğini, tahmin edememesidir. Ama biz gelecek olan askerlerin yolunu kesip, hücum ederek güçlerini kıracağız. Ve düşünüldüğü gibi iki günlük mesafede bulunan Karatav'ın Kıpapak yolu üzerinde pusuya yattılar. Hokand'dan gelmekte olan 2.500 askeri

⁷⁵ Ö.KOCAKULI, "Kazak Türkleri'nin Hokand Hanlığı'na Karşı Savaşı ve Cankoca Batur", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.200 (Ağustos), İstanbul, 2003, s.50.

darmadağın ederek Baş Batır Togan'ı 10 adamı ile birlikte esir aldılar. Cankoca Batur, askeri taktikleri yerinde kullanarak Sozak'ı da ele geçirmeyi başardı ⁷⁶.

Hokand'ın Sozak Kalesi'ndeki askerleri yardım kuvvetlerinden faydalanamadıkları için zayıfladılar Ulu Cüz ve Orta Cüz'ün batırları Sozak'a kendi imkânları ile saldırı düzenleyemedi.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Sırderya Kazaklarının 1820 -1848 yılları arasındaki Hive, Hokand Hanlıklarına karşı başkaldırmaları, sömürgeciliğe karşı yürütülen millî azatlık hareketine dönüştü. Fakat askerî güce sahip Hive ve Hokand hanlıklarının güçleri fazla idi. Sırderya'daki Kazakların millî azatlık faaliyetleri geniş alanlara yayılsa da, sonuçta onlar sömürgeciliği kabul etmedi. Bu ayaklanmanın lideri olan Cankoca Nurmuhammedoğlu'nun ve kendinden daha üstün batırları ile halkına olan sevgi, adalet, insaniyet ve hüsnüniyeti ağızdan ağza dolaştı. Nesiller boyunca kalplerde yaşadı ve genç nesillere örnek oldu.

VII. İZET KATIBAR AYAKLANMASI (1852 -58)

Kenasarı'nın savaş arkadaşlarından biri olan İzet Katibar, Şekti boyunda n idi. Şekti boyu Emba Irmağı'nın yukarı mecrasındaki 13.000 aileden meydana gelmişti. Bunlar, Ruslar tarafından yerlerinden oynatılarak, Hive Hanlığı sınırına Sırderya'nın aşağı mecrasına ve Üst Yurt'a göç ettiler İzet ve boyu, Kenasarı ile birlikte, 1846 yılına kadar Ruslara karşı savaştılar. Bundan sonra İzet 1852 yılına kadar Ruslara sadık kaldı. 1852'de bu boy ile Ruslar arasında yeniden çarpışmalar başladı. Ruslar, İzet'e karşı Küçük Cüz'ün orta kısmından Vekil-Sultan Arstan Cantora'yı gönderdi. 8 Temmuz 1855'te Cantora'nın birlikleri yenilgiye uğrayınca, İzet'e karşı Albay Kuzminskiy gönderildi. Kuzminskiy'nin birlikleri, 1856'ya kadar başarısız çarpıştılar. Ne var ki, Kuzminskiy idaresindeki bu birlikler, göçebelere ait köyleri ateşe vermeyi, 42.000 baş hayvanı müsadere etmeyi başardılar. Tam 164 köy mahvedildi. 1856 -1858 yıllarında Plotnikov, Mihailov ve Derişev idaresindeki Rus birlikleri, savaşa katıldılar. İzet ve boyu, 1858'de dilenmeye mecbur kaldı. Bununla birlikte İzet Katibar'ın idaresindeki ayaklanma da sona ermiş oldu. 1845'de Rusya'ya karşı itaatkâr davranışından dolayı Petersburg, Katılcar'a altın madalya vermişti. Fakat Ruslar'ın keyfi davranışları

⁷⁶ Ö.KOCAKULI, **a.g.m.**, s.50-51-52.

yüzünden (1847’de Ruslar, bu boyun 3500, 1853’te ise 8285 devesini almı şlardı) silâhlı bir ayaklanmanın başına geçmişti ⁷⁷.

- Rus Devleti İle Buhara Hanlığı Arasındaki Kanlı Çatışmalar

Taşkent’in işgal edilip bütün ülkenin kaderinin tehlike altında kaldığı dönemde de, Kokan ve Buhara hükümdarlarının gözleri açılmadı. Özellikle, Buhara Emiri Muzaffer’in faaliyetleri işgalcilere karşı yapılmakta olan savaşıara büyük zarar verip, Rus askerlerinin galibiyetini iyice kolaylaştırdı. O, tabiat olarak idraksız, korkak ve tedbirsiz bir kişi olarak boy göstermiş, bölgedeki iç anlaşmazlıklar ve kanlı savaşların temel sebebi olarak gösterilmiştir.” Yirmi yedi yıl boyunca, -diye yazar Avaz Muhammed Atar Hokandi,- yıldan yıla, aydan aya, günden güne, katliamlar ve kardeş savaşları zirvesine ulaştı, hatta düşmana karşı çıkacak bir insan bile kalmadı. On üç yıldan beri Orus kâfirleri işgalcilerle Akmeşeid’den, Kazanlı’dan ta Evliyaata, Merki, Bişkek, Almaata, Çolakkorgan’a kadar olan toprakları zaptettiler.

Ülkede hâkim olan üç hanlığın hükümdarları arasında ortak düşmana karşı birlikte savaşılması konusunu gündeme getiren bir kişi dahi çıkmadı. Hive hanı ise, sanki hiçbir şeyden haberi yokmuşçasına, bir köşede “başını yorgana sokup” yaşadı. Hatta Taşkent’in hayat memmat meselesinin kıl üstünde olduğu son derece nazik ve ağır durumda dahi kanlı iç savaşlar sürdürüldü.

Kokan Hanlığı’nın birbiri ardına mağlubiyete uğradı bir ortamda Türkistan halkı daha çok Buhara’ya ümit ve inanç bağlamıştı. Ama Emir Muzaffer, hükümdarlık makamına sahip olmaya hiçbir açıdan uygun olmaması dolayısıyla düzeltilmesi mümkün olmayan hatalara yol açtı.

Emir Muzaffer’in anlayışsızlığı o dereceye vardı ki, Rus Devleti, Kokan Hanlığı’na ne kadar şiddetli darbe vurursa, o kadar memnun oldu. O sadece düşman eliyle Kokan’ı parçalayarak bölgede kendi mevkiini yerleştirmeyi ve tek hakimliği düşündü. Halbuki, Rus Devleti’nin Kokan Hanlığına diz çöktürdükten sonra Buhara’ya da hücum edeceği sır değildi. Ama Emir bunu kavrayamayıp Kokan’a hücum etti. Emir’in bu tür zararlı faaliyetleri Buhara halkının büyük bir rızasızlık göstermesine ve öfkelenmesine sebep oldu.

Bilinmektedir ki, Rus hükümeti ticaret kervanlarının güvenliğinin ve “mazlum halkların” özgürlüğünün sağlanması gibi sahte sloganlar altında askerî yürüyüşler

⁷⁷ Baymirza HAYİT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, s.188.

yapmaktaydı. Taşkent işgal edildikten sonra da Rus hükümeti bu slo ganı kendine paravan olarak kullandı. Örneğin 1865 yılı 29 Eylül’ünde Krijanovskiy, Çernyayev’e bir talimat göndererek ona Rus tüccarlarından alınan vergi miktarlarının Buharalılarınkilerle eşitlenmesi, Buhara şehrinde Rus ticaret ehlinin menfaatlerini koruyan bir Rusya konsolosluğunun açılması, Buhara ve Sırderya arasındaki kervan yollarının güvenliğinin sağlanması görevlerinin Emire verilmesi görevlerini tevdi etti ⁷⁸.

- Cizzah ve Akcer’deki Savaşlar

1865 yılı 21 Ocağı’nda, Rus ordusu, Çınaz’da büyük bir askeri güç toplayarak Cizzah’a askeri yürüyüş düzenlemek için, hazırlıklar yaptı. Bu sırada Emir Muzaffer halkın talebi ve baskısıyla bazı tedbirler aldı, Cizzah’ın müdafaasını sağlamlaştırmaya çalıştı Rus askerleri şehre yaklaştıklarında, vatan müdafaaları onlara ateş açtılar. Durumun kötüleştiğini anlayan Rus kuvvetleri 2 bölük ve 2 top göndererek kuşatma altında kalan askerleri kurtarmaya ve onları kampa geri getirmeye muvaffak olmuştur. Bu savaşta Ruslardan 8 kişi öldürülmüş ve 19 kişi yaralanmıştır. Cizzah müdafaalarından 100’den fazla kişi ölmüştür ⁷⁹.

Cizzah olayı, yerli kaynakların birinde şöyle anlatılmaktadır: “Ramazan ayının sonlarında kâfirler Cizzah yakınlarında bulunan Üçtepe mevzisine gelip kendilerini gösterdiler. Cizzah kalesinin valisi Yakubbek isimli bir saray görevlisi, kalenin korunması amacıyla beklemeye başladı. Padişah (Emir Muzaffer) Semerkand’a geldi, buradan birbiri ardına yeni birlikler göndererek Cizzah’ı hadsiz hesapsız askerle doldurdu. Buna rağmen kâfirler bu askerleri gaflete düşürüp Şevval ayının beşinci günü olan Salı günü 20-80 kişi arasında değişen çeşitli gruplarla kalenin önünden pazara gelerek hile ve düzenbazlıkla şehre girmek istediler. O anda insanlar taharetsiz, gusülsüz melunları tanıdılar, bağırış çığırış onları dört taraftan kuşattılar. Kâfirler, Mangıtların cüretsiz ve himmetsiz olduklarını anlayıp kap ve tüfek ateşi açtılar, sonra kurtulup geri çekildiler, kendi ordularına (kampa) geri döndüler” Bundan sonra vatan müdafaacıları Cizzah’dan itibaren Rus askerlerinin peşine düşüp yerleştikleri kampı ateşe tutmuşlardır. Onların baskına gelmesi sonucu düşman hızla Çandere’ye çekilmiştir. Onlar birkaç askeri esir alıp galibiyetle geri dönmüşlerdir.

⁷⁸ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev.: Ayhan ÇELİKBAY), T.T.K., Ankara, 2007, s.190.

⁷⁹ Hamid ZİYAYEV, **aynı eser**, s.191-192-193.

Cizzah mağlubiyeti, yerli halkı ruhen şevke getirmekle birlikte, 1865 yılı Şubat-Mart aylarında Çardere, Kiravçı ve Taşkent civarındaki bazı yerlerde vatan müdafaacılarının bazı gruplarıyla Rus askerleri arasında çatışmalar meydana geldi. Çardere civarında Kazak halk kahramanı Sadık Kenasarioğlu “Perovsk” ve “Sırderya” gibi Rus gemilerine hücum edip, bekleyen nöbetçileri yok etti. Taşkentli Rüstembek Kurama’daki Tilav’a, Batırbek Kurama Böke kalesine, Ferman Dahhahın oğlu ise Ablık’a askerleriyle yerleştiler. Ama onlar düşman hücumuna dayanamadılar 1866 yılı 24 Mart’ında Yüzbaşı Abramov’un komutasındaki 3 piyade bölüğü, 100 Don Kazağı asker, 2 batarya ve 2 topla birlikte Çardere’deki Buhara emirliği kalesine hücum edip kaleyi yıktı, Yine, askerler Kazaklar’dan 2.000 koyun, 150 büyükbaş hayvan ve deve ele geçirdi. Kaledeki savaşta askerlerden 4 kişi yaralandı, vatan müdafaalarından 10 kişi öldü.

1866 yılı Mayıs ayı başlarında büyük bir ordu ve halk topluluğuyla, Sırderya tarafında Akcer isimli yerde; vatan müdafaacıları ile Rus kuvvetleri karşı karşıya geldi, ancak çok geçmeden düşmanın hücumu altında çekilmeye mecbur kaldılar.

Akcer’deki mağlubiyet emir Muzaffer’in ve genel olarak Buhara’nın itibarına büyük bir zarar verdi, Rus hükümetini daha da şevklendirdi ve yeni askeri yürüyüşler için davetiye çıkardı. Özellikle Rus komutanları ve askerleri oldukça sevindiler. Neticede birkaç komutanın rütbesi yükseltildi, diğerleri para ile ödüllendirildi.

- Hocend’in (Hokand’ın) İşgal Edilmesi

Rus Hükümeti için, “Sırderya’nın sağ kıyısının güvenliğinin sağlanması için Hocend’in kesin olarak ele geçirilmesi mecburiyeti ortaya çıktı. Bu durum, Hocend’de öfke ve nefretle karşılandı. Şehir halkı zengin ve yaşlı aksakallardan biri olan Eminhoca’nın komutası altında düşmana karşı savaşmaya ant içti. 22 Mayıs saat 12’de, cevap mühleti bittikten iki saat sonra Ruslar şehri top ateşine tutmaya başladılar ve bu hal üç gün devam etti.

Rus askerleri top ve tüfek ateşi yağdırarak şehir duvarına hücum ettiler. Vatan müdafaacıları da onlara karşı ateş açtılar. Neticede savaş her iki taraf arasında iyice kızıştı. Ardından düşman güçleri Kokan ve Kelenaus kapılarından şehre girdi. Buradan da savaş devam etti, çok sayıda insan öldü⁸⁰.

⁸⁰ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele** (Çev.: Ayhan ÇELİKBAY), T.T.K., ANKARA, 2007, S.206-207.

“Askeri birlikler, - diye yazar Romanovskiy, -şehre girerlerken son derece sert bir karşılık gördüler. Müdafaacılar her bir adım top rak için savaştılar, siperler kurdular ve bu siperlerin arka kısımlarına toplar yerleştirdiler, sokak başlarına askerlerini yerleştirdiler” ama her açıdan iyi bir şekilde donanmış olan Rus askerleri insanları insafsızca katlederek galibiyete ulaştılar. Baz ı bilgileri göre, Hüdayar Han, Bahadurhacı Pansadı bir orduyla Hocend’e göndermiştir. Onun yüzden fazla askerden oluşan ordusu kâfirlerin saflarını yararak şehri girer. Buna rağmen, kâfirler Hocend kapısına yaklaşıp savaşırlar. Hocendlilerin kahramanca savaşmalarını Avaz Muhammed Atar Hokandî şöyle betimler: “Hocendliler gayret kemerini bellerine bağlayıp onları geri püskürttüler. Bu sırada hainler kapıyı açtılar. Bunun için Hocend kalesini almak kâfirler için kolay oldu. Hocend halkı kâfirlerin şehre girdi klerini görmüş, gayret ve şecaatle Orusların yolunu kesmiş ve kararlı bir şekilde hareket ederek savaşa girdi. Bunu gören yerle gök, âlim ve cahil insanlar üzüntü parmaklarını hayret dişleriyle ısırđılar, övgüler yağdırdılar. Her iki taraf top ve tüfeklerle, dal ve sopalarla birbirlerini vurup (öldürüp) yerle yeksan ettiler. Özellikle, Müslümanlar daha çok top ve tüfek kurbanı olarak geri çekildiler, her biri sokakların, mahallelerin ve bağların içlerine kaçtı. Kâfirler de onları peşlerinden kovaladılar, sokaklarda, mahallelerde ve pazarlarda insan kalmadı, kadın, çocuk demeden birçok insanı tüfekle vurup şehit ettiler. Medrese ve saraylarda birçok insan talan edildi, katledildi. İki taraf da yatıştıktan ve kıyamet gibi maceralar durulduktan sonra her bir grup kendi ölümlerini bulup saymakla meşgul oldu.

- Öretepe ve Cizzah’daki Savaşlar

1866 yılı 23 Eylül’ünde Öretepe şehrinde, güney ve kuzeydoğu tarafından hücum edilmesine karar verildi. 29-30 Eylül günlerinde şehir güney tarafından topa tutuldu, şehrin içinde yangınlar çıktı. Bu şekilde şehre büyük bir zarar verildikten sonra 1 Ekim’de Rus askerleri hücumu geçtiler.

Savaş öncelikle Öretepe civarlarında olmuş, vatan müdafaacıları düşmanı mağlubiyete uğratmışlardır. Ama sonra onlar, iyi silâhlanmış olan düşmanın verdiği darbe dolayısıyla geri çekilmişlerdir. Buna rağmen, korkuya kapılmamışlar, savaşa devam etmişlerdir.

Belirtmek gerekir ki, Rus kaynaklarında Öretepe civarındaki savaşlar ve Rus askerlerinin mağlubiyeti konusuna değinilmiş. Bu kaynaklarda şehird eki savaşlardan

bahsedilirken, daha çok Rus askerlerinin “cesaretine” önem verilmiştir. Vatan müdafaalarının kahramanca savaşı ise, çok az ve yüzeysel olarak belirtilmiştir.

Rus kaynağında vurgulandığı gibi, vatan müdafaacıları her karış toprak için savaşmışlar, siperler kurmuşlar ve toprak yerleştirmişlerdir, ayrıca sokağa bakan evlere asker yerleştirmişlerdir.

Rus askerleri Öretepe’den sonra Zamin kalesini ele geçirdiler Kan dökme ve viraneye çevirmede sıra yine Cizzah şehrine geldi. Zamanın canlı şah idi Zinaver’in söylediğine göre, bütün bölgede Cizzah istihkâmına benzer sağlam bir kale yoktu. Bu kale iki sıralı yüksek bir duvarla çevrili olup birçok kule ve mazgallara sahipti. Genel olarak nereye bakılırsa, orada duvar ve hendek göze çarpmıştır.

Cizzah’da büyük bir ordu toplanmıştı. Müdafaacıların arasında İskenderberk’in komuta ettiği bir Afgan askeri birliği de vardı. Afganlılar top atma maharetleriyle ayrı bir yere sahip olmuşlardır. Cizzah’daki vatan müdafaacılarının sayısı 10.000 kişi olarak hesaplanmış olup, 53 topları vardı.

Yerli kaynakta gösterildiğine göre, savaş arifesinde şehir büyükleri ve komutanlarının yaptıkları bir toplantıda savaşın ne şekilde yapılacağı hususu görüşülmüştür. Ama bu oldukça önemli mesele serinkanlı bir şekilde muhake me edilmiş, müdafaada kalınarak savaşılması uygun görülmüştür.

Hâlkın tabaka, yani Mangıt komutanları o derece büyük bir imkân ve güce sahiptiler ki, birazcık cesaret ve bilimle hareket ettikleri takdirde, düşmanı, parçalayacakları açıktı. Hatta, Rus askerleri Cizzah’daki savunmayı gördüklerinde galibiyete hiç de inanmamışlardı. Yani ordunun ve onlarla birlikte vatan savunması için yola çıkan on binlerce sıradan insanın savaşma isteği son derece parlak bir şekilde kendini gösteriyordu. Bunun için de onlar komutanlarının acizliklerine ve gevşekliklerine rağmen canı gönülden savaştılar.

Savaş sırasında Özbeklerin başına misli görülmemiş acılar ve kayıplar gelmesine rağmen, haddini aşan sabır, takat ve metanetleriyle Rusları hayrete düşürmüşlerdir. Hatta ağır yaralanan müdafaacılardan ağlama ve inleme sesi dahi işitilmemiştir. Esir alınan komutanlardan biri olan, Karavulbek’in söylediğine göre müdafaacılar kahramanca savaşıp duvarların yıkılan yerlerini geceleri tamir etmişlerdir.

Sert direnip ve savaşa uygun bir şekilde kayıplar ve yıkımlar da son derece dehşetli olmuştur.

Cizzah faciası hakkında gözyaşlarıyla okunan bilgiler başka bir Rus kaynağında da kendi ifadesini bulmuştur. “Biz, Taşkent kapısı tarafına insan ve at cesetlerinin arasından geçerek gittik. Ben, Cizzah’daki son derece korkunç manzarayı açıklamak istemiyorum. Bu dakikada gözlerimin önünden insan yüreğini, titreten manzaralar birbiri ardına ve hala gelir geçti.”

Cizzah kalesinde küçükü büyüklü toprak ve çeşit çeşit silâhlar ele geçirildi. Rus kaynaklarında asker ve subaylardan 6 kişinin öldürüldüğü ve 92 kişinin yaralandığı kaydedilmiştir.

Çatışmalar devam ederken barış anlaşması yapma çalışmaları da devam ediyordu. Ancak şartlar imparator tarafından kabul edilmiş olsa da, bu anlaşmanın kesin olarak yürürlüğe konulması Türkistan Genel Valiliği’nin oluşturulması münasebetiyle durduruldu.

VIII. MANGIŞLAK AYAKLANMASI (1870 -73)

15 Mart 1870’de, Mangışlak’ta ayaklanma başladı. Rus Hükümeti temsilcisi Yarbay Rukin, vergileri artırmayı düşünüyordu. Söz konusu Emba Irmağı’ndaki yaz otlaklarına vergi ödemiş olduğunu gösteren belgeleri sunanların gidebileceği talimatını verdi.⁸¹ Halk bu belgeleri göstermeyi ve vergi vermeyip kabul etmiyordu. Rukin’in kumandasında bulunan kale, basılarak alındı. Rukin, intih ar etti. Bu ayaklanma, Petersburg’taki idarecileri telaşlandırdı. Çünkü, Hive’nin işgali için hazırlıklar yapıyordu. Bu yüzden, Rusların Kafkas birlikleri, her çareye başvurmak suretiyle ayaklanmayı bastırmaya mecburdu. Mücahitlerin sayısı Nisan ayında, takriben 10.000 kişiyi bulmuştu. Kafkasya birlikleri (bir tabur, 8 bölük, gerekli topraklar ise 2 Kazaçık yüzlüğü) Mangışlak yarımadasında karaya çıktılar ve ateş açtılar. Ayaklanmayı Nisan ayının sonunda bastırabildiler. Ayaklanma yöneticilerinden İsa Tülenb ay, Hive’ye kaçtı. Dosan Tacı ise esir edildi⁸².

IX. FERGANA AYAKLANMASI (1878 -91)

Yedisu, Evliya-Ata ve Taşkent yakınları ve Hocent gibi birçok yerde Ruslarla savaşlar olduktan sonra, modern silâhlı muntazam Rus orduları karşısında, işe yaramayan eski zaman silahlarıyla ve iyi teşkilatlanmamış kuvvetlerle mukavemet

⁸¹ A.Zeki velidi TOGAN, **Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi**, İtimat Matbaası, Kahire 1929, s.293.

⁸² Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.189.

imkânı görmediğinden, Kokand Hanı Hudayar 1866'da ülkesi üzerinde Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Bu duruma razı olmayan halk, işten içe kaynamaya başladı ve 1875 yılı Temmuzunda Pulat Han ve Abdurrahman Abtabacı rehberliğinde Hudayar Han'a karşı isyan etti. Bu isyanı bastıramayan Hudayar Han Kokand'dan kaçarak Rus ordusunun himayesine sığındı. O günlerde hanlığın en önemli kaleleri Rus ordusu tarafından işgal edilmiş durumda idi. İsyancılar 6 Ağustos 1875'de Hocend kalesine hücumla buradaki Rus garnizonunu muhasara altına aldılar. İsyancıların esas kuvveti Mahrem kalesinde toplanmıştı. General Kaufman kumandası altında kuvvetli Rus ordusu bunların üzerine saldırdı. Derme çatma eski zaman silahlarıyla çarpışan isyancılar, epey telefata verdikten sonra, kaleyi bırakmak zorunda kaldılar. O zaman Albay rütbesinde olan meşhur Skobelev kumandasındaki Rus kazaçileri bunları takip ederek binden çok kimseyi öldürdü ve Rus ordusu yürümeye devam ederek Kokand'a girdi. Üstün Rus kuvvetleri karşısında isyancılar evvelâ geri çekildiler ve bir müddet sonra yeniden kuvvet toplayarak ortaya çıktılar ve Andican şehrini ele geçirdiler. Bu durum karşısında Ruslar Andican'a asker sevkettiler. General Trotski kumandasındaki bu Rus ordusu, bu şehri Eylül 1875'te 6 gün kuşattı, fakat çok şiddetli mukavemet karşısında epeyce telefata vererek Namangan'a geri çekilmek zorunda kaldı⁸³. Bu arada General olan Skobelev Namangan'dan hareketle isyancılar elinde olan Töre-Korgan kalesini 23 Eylül 1875'de hücumla alarak tahrip etti. İsyancılar binlerce kayıp vererek kaleden çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Skobelev iki ay kadar Fergane'nin çeşitli bölgelerinde toplanan kötü, silâhlanmış isyancılar üzerine saldırdı ve o bölgeleri tahrip etti. Elleri kötü ve yetersiz eski zaman silahları olduğu halde, modern silâhlı ordu karşısına çıkan isyancıların telefata çok büyük oluyordu. 20 Ocak 1876'da Abdurrahman Abtabacı teslim olmak zorunda kaldı. Rusya bu isyanı sebep göstererek Kokand hanlığını ortadan kaldırdı ve Fergana vilâyeti adıyla Rusyaya ilhak etti. Ve bir müddet sonra Pulat Han'da teslim oldu, fakat bu zat Ruslardan birçok insanı öldürdüğü sebep gösterilerek, asıldı ve idam edildi.

- Buhara emirinin Rus himayesini kabul etmesini ve Semerkant'ın ve buna bitişik çok zengin sahaların kaybını hazmedemeyen Şehrisebz (Timur'un doğduğu Keş) ve Kitab beyliklerinin beyleri, Cora Bek ve Baba Bek, Ekim 1868'de Emir'e karşı isyan ettiler. Her taraftan Emir'e karşı olanlar, onlar etrafında toplanmaya başladı. Emir

⁸³ İbrahim YARKIN, "Türkistan'da Çarlık Rusyası'nın Baskı ve Sömürge İdaresine Karşı İsyanlar II, **Türk Kültürü**, C.8, S.87, Ankara, 1970, s.216.

bunlara karşı bir şey yapamıyordu. Kendi tahtının tehlikede olduğunu düşünen Buhara Emiri, isyancıları bastırmak için Rus ordusunun yardımını istedi. 1870 yılında General Abromov'un kumandasındaki Rus ordusu isyancıları bastırmak üzere Buhara'ya girdi ve uzun mücadeleden sonra isyancı beyleri mağlup ederek, bu beylikleri emir idaresine geri verdi⁸⁴. Sözü edilen bu ayaklanmalar da “**BUHARA'DA ŞEHRİSEBZ VE KİTAB BEYLERİNİN İSYANI**” olarak bilinir.

- 1882 yılında **UBEYDULLAH SULTAN** ayaklanması ortaya çıkmıştır, ancak Ubeydullah Sultan, kendisini çekemeyen komşu sultanlardan biri tarafından ele verilmesi sonucu 90 yığılma ile birlikte esir edilmiştir.

X.1892 YILI AYAKLANMASI

Pamukçuluğun geliştirilmesi ve ülkenin hammadde kaynağı ve hazır mal pazarına dönüştürülmesinin olumsuz sonuçlarının şehirlerdeki halkı da etkilememesi mümkün değildi. Mantıken pamukçuluğun gelişmesi el sanatlarının, dokumacılığın daha geniş ölçüde yaygınlaşması ve kumaşların dış pazarlara daha çok götürülmesinin gerektirdiği ya da ülkede dokumacılık zanaatının geliştirilmesi gerekiyordu. Ancak pamuğun hemen hemen hepsinin Rusya'ya götürülmesi ve oradan giderek daha çok miktarda kumaş getirilmesi el sanatlarına büyük bir darbe vurdu. Çünkü yerli kumaş atelyelerinin ürünleri fabrika kumaşlarıyla rekabete dayanamadı. Çok sayıda dokumacı ve buna bağlı türlü türlü zanaatçının durumu iyice kötüleşti. Bu şekilde şehir halkının büyük kısmı güç bir duruma düştü. Bunun dışında, köylerdeki bir parça topraklarından da mahrum edilen çiftçiler şehirlerde geçim derdinde perişan olmuşlardı⁸⁵.

XIX. asrın 80-90'lı yıllarındaki ağır durum Genel Valiliğin başkenti Taşkent'te de ortaya çıktı.

1891 yılında Taşkent şehri ve Sırderya vilâyeti halkı, idare temsilcilerinin toprak meselesi üzerinde yürütmekte oldukları yanlış siyaset konusunda imparatora bir şikâyet mektubu gönderdiler. Bu şekilde Taşkentliler mektuplarıyla hükümetin toprak siyasetine karşı rahatsızlıklarını bildirmişlerdir. Ama halkın bu davası idareyi öfkelen-dirmiş, hükümete karşı yapılmış bir hareket olarak değerlendirilmiştir.

⁸⁴ İbrahim YARKIN, “Batı Türkistan”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s.1175.

⁸⁵ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev. Ayhan ÇELİKBAŞ), T.T.K., ANKARA, 2007, S.324.

Avukat Nikitin'in doğrudan yardımıyla hazırlanan hükümetin toprak siyasetini kınayan mektup toplumu isyan ettirdi. Çok geçmeden Taşkent'in, 12 bin kişilik halkı tarafından yazılan ve mevcut düzeni kınayan bir mektup General Valiye teslim edildi. Bu mektupları hazırlanmasına katılan Muhammedhoca Ahmedcanov isimli bir kişi Orenburg'a sürgün edildi. Çarlık Hükümeti halkın şiddetle karşı olmasına rağmen, devlet topraklarını genişletme siyasetini sürdürdü. Bu toprakların belirli bir kısmı Rusya'dan gelen insanlara verildi.

Yeni vergilerin uygulanmaya konulmasıyla birlikte vergi miktarlarının öncekine nispeten yüzde yüz artmasının da halkın öfkesini uyandırdığı söylenebilir. Sonunda Taşkent'te ağır bir durum ortaya çıkmış, halkın dayanma gücü kalmamıştır. Böyle güç bir durumdaki şehirde veba hastalığının yayıldığı anlaşılmıştır.

Hükümetin vebaya karşı aldığı tedbirler, zulüm ve adaletsizlikten sabrı tükenmiş olan şehirlilerin baş kaldırmaları için bir dürdü oldu. Aynı zamanda doktorların deterjan atarak suyu zehirledikleri ve bu suyu hastalara da vererek onları öldürdükleri gibi dedikodular ortamı daha da gerginleştirdi. Bu konuda bir kaynaktan şöyle denilmektedir: "Doktorlar Çınaz'da hastalıklarını araştırmadan, hastalara ilaç vermekte ve bu onları, derhâl öldürmekte, gibi sözler Taşkent'de ağızdan ağza dolaşıyormuş. Şehrin mirşabı, tüccarlara cesetlerin kefene sarılmaması ve hiçbir dini tören yapılmadan görülmesi konusunda bir talimat vermiş."

Genel olarak, veba hastalığı endişesi ve çeşitli dedikodular şehir ve civar yerleri kaplayıp insanların öfkesini uyandırdı. Çarlık idaresinin vebaya karşı aldığı tedbirlerin, dini akideler ve genel olarak yerel şartlar göz önünde bulundurulmadan gerçekleştirilmesinin faydadan çok zararı oldu. Bazı bilgilere göre, her gün vebadan 100 civarında insan ölmüştür.

Veba hastalığına karşı alınan tedbirler halkın ağır siyasî ve iktisadî durumunu daha da kötüleştirmiş, tam anlamıyla "ateşe gaz" dökülmüş gibi olmuştur. Ama ülkedeki Rus idaresi temsilcileri, dikkati isyanın esas sebeplerinden uzaklaştırmak için bu isyanı mahalli üst sınıf temsilcilerinin makam mücadelelerinin bir ürünü olarak açıklamaya çalışmışlardır.

İsyen, siyasî ve sosyal ekonomik esaslara sahipti. Ama bunun dışın da, yerel üst sınıf temsilcileri arasında kendi vatanının bağımsızlığı ve özgürlüğü taraftarları yok

değildi. Onlar isyana aktif olarak katılmasalar da aralarında isyana olumlu bakanlar vardı.

İsyancılar, son derece öfkeli bir hâlde şehir yöneticileri ve binayı taş tutmuşlardır. Topluluğun ön safında ata binmiş kara sakallı 22 -23 yaşında bir genç yürümüş, isyancıların önderi olarak boy göstermiştir. Aynı zamanda, isyancılar vilayet askeri valisinin talimatı doğrultusunda sivil Ruslar tarafından sopalandı. İsyancılar arasında sopa ve taşlarla aldıkları darbeler yüzünden yaralananlar da çoktu. Topluluğun hüküm süren düzenlemelere ve zulme karşı mücadelesi şehir adliyesinde kendini gösterdi. Burada şehir yöneticilerine hücum ettiler. Adileye ve memur oda kapıl arını, ana kapıları ve âletleri kırdılar. Topluluk çeşitli belgeler, kitaplar ve başka şeyleri yok etti⁸⁶.

Vilayet savcısının belirttiği üzere, isyancıların ön saflarında giden insanlar “fakirleşmiş delikanlılar” dan ibaretti.

İsyana bağlı sonraki olaylar da fecidir. “Orda’dan, -der aynı Alekseyev, -askeri birlikler valinin komutasında Eskişehir tarafına yol aldılar. Bundan sonra Orta’da yine aynı halk topluluğundan insanlar toplandı ve burada ben başka Ruslarla birlikte sokakta giderken bize evlerden taşlar atıldı. Biz sokaktaki evleri araştırdık. Biz ve polis büyük sürgülerle kapatılan kapıyı kırıp açtığımızda evin çatısında dört kişi vardı. Onların üçü atlayıp kaçtı, birisi ise bıçakla polislere atıldı. Bir asker onun eline vurup bıçağı düşürdü ve onu çatıdan çekip aşağıya attı.

Bu şekilde askerler sokak ve evlerde isyana katılanları yakaladılar, sopaladılar ve hapse attılar. Bütün şehir üzüntü içinde matem tuttu. Mirşablar “suçluları” aramak için her yeri bastılar.

Ateş açılmadan önce bir subay topluluğa: “Dağılmazsanız, ateş açıp vuracağız” dediğinde, isyancılardan “İşte, ateş açıp vur!” diyerek göğsünü tutanlar olmuştur. İsyanda kadınlardan biri “İnsanları zehirleyerek öldürüyorlar” demiştir. Bu delil isyanın kendi içine kadınları da çektiğine şahitlik eder.

Bu şekilde ellerinde hiçbir silahı olmayan halk vahşice ateşe tutuldu. İkinci defa yapılan toplu ateşten sonra yine birkaç kez ateş açıldı ve sonra valinin emriyle durduruldu. Topluluk kaçtı. Sonra isyancılardan 10 kişinin öldürüldüğü anlaşıldı.

⁸⁶ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev.: Ayhan ÇELİKBAŞ), T.T.K., ANKARA, 2007, S.334.

Eskişehir pazarında askerler tarafından birkaç kişinin öldürülmesi ve yaralanmasıyla isyan sona ermiştir. Rus idaresi isyanı ilk önce bir grup üst sınıf temsilcisinin üstüne yıkmaya çalışmış, siyasi ve sosyo -ekonomik sebeplerini, perdelemek istemiştir. İsyân bahanesiyle Eskişehir'in yönetimi doğrudan Rus yöneticilerinin eline verildi.

Rus hükümeti, mümkün olduğunca isyanın sebeplerini mahalli üst sınıf temsilcilerinde aramaya ve bu şekilde isyanın asıl mahiyetini maskeleyerek için onları daha çok hapsedmeye ve cezalandırmaya girişti. Şehrin kasabalarının aksakallarını, kadılarını ve mirşablarını toptan makamlarından almaya teşebbüs eden de Rus idaresi idi. Ne kadar çok üst sınıf temsilcisi cezalandırılırsa, o derece isyanın sebeplerinin onlara bağlanması ve Rusya'nın "kudretini" göstermesi sağlanacaktı. Ancak isyanla ilgisi olmayan insanların hapse atılması ve yapılan soruşturmaların iyice ısınmış olan ortamı daha da gerginleştireceği anlaşılmıştı.

Bu durumdan sonra, suçları ispatlanmamış bazı üst sınıf temsilcileri serbest bırakılmıştır. Ama Rus idaresi ve savcı, İnağamhoca, Şerifhoca ve başka nüfuzlu insanlara suçlu olarak sıkıca yapışmışlardır. Halbuki, onlar isyana doğrudan katılmamışlardı. Onlar vebaya karşı alınan tedbirler hakkında lâf çıkarmakla ve halkı isyana teşvik etmekle suçlandılar.

İsyana katılanlardan 93 kişi suçlu olarak sorguya çekilmiş, bunların 57'si hapse atılmıştır.

Mahkeme kararı şehir ve ülkede durumu daha da gerginleştirebilir, hoşnutsuzluğu güçlendirebilir ve tehlike doğurabilirdi. Bu sebeple Genel Veli ölüm cezasını bir kişi için ömür boyu sürgün ve diğerleri için 15 -20 yıl süreyle kürek cezası çekmek şeklinde değiştirdi.

Çarlık idaresi vebaya karşı tedbirler almış olsa da, gerçekte bu hastalığın önlenmesine yeterince önem vermedi, sonunda Taşkent şehrinde yüzlerce insan bu hastalığın kurbanı oldu. Örneğin, 1893 yılında 7 Haziran - 9 Ağustos arasında Özbeklerden 1.438 kişi hastalanmış, 1.389 kişi ölmüştür, Ruslardan ise 407 kişi hastalanmış, 213 kişi ölmüştür. Toplam 1.835 hastadan 1.602'si ölmüştür.

İsyanın yankısı bütün ülkeye, özellikle Fergana vadisine de yayılmış, durum gerginleşmişti. Bu bahisle sadece Taşkent'te değil, Fergana vilâyetinde de olağanüstü hale geçilip takipler ve baskılar iyice artmıştır.

İşyan bastırıldı, ancak bu işyan mazlum halk tarafından Rus hükümetinin sömürgecilik siyasetine ve milli zulme karşı yapılan bir mücadele olarak silinmez bir iz bıraktı. Bunun için de Rus idaresi memlekette ve dış devletlerde bu işyanın mahiyeti ve istikametini başka şekilde anlatmaya çalıştı. Meselâ, hükümetin resmi gazetesi olan “Turkiston Vedemosti” de şöyle yazılmıştı: “Vatandaşlarımıza ve dış memleketlerdeki dostlarımıza şunu bildirmek isteriz: İşyan çıkardıkları için cezalandırılanlar tam anlamıyla siyasi ve devlet suçluları değildir, idarenin bazı durumlarda aldığı tedbirlere karşı baş kaldırmış insanlardır. Bu topluluk tarafından tesadüfen ortaya konulan suç siyasi bir anlama sahip değildir, yerli halkın particilik mücadelesinin bir ürünüdür. Bu işyanın ortaya çıkması kısmen vebaya karşı alınan tedbirlere bağlıdır.”

“Şunu tekrar belirtiyoruz ki, Orta Asya’nın dışındaki yerlerde bu işyanın siyasi olduğu düşünülmektedir, ancak bu işyanda hiçbir siyasi tavır yoktur.”

Peki, madem öyle ise, niçin Rus hükümeti isyancılara karşı ateş açtı ya da çok sayıda insanı ölüme ve uzun süreli hapis cezalarına çaptırdı?

Cevabı şudur: Buna, işyanın tam anlamıyla bağımsızlığın yeniden kurulmasına bağlı siyasi bir tavra sahip olması sebep olmuştur. Bu bahisle, işyan ülkede sonraki milli bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasında da etkisi olmuştur.

XI. DÜKÇÜ İŞAN (İŞAN MUHAMMED SABİROĞLU) -1898 ANDICAN AYAKLANMASI

Pamukçuluğun gelişmesi, ülkenin Rusya’nın hammadde kaynağı ve hazır mal pazarına dönüşmesi özellikle Fergana vilâyetinde halkı her açıdan ağır bir duruma düşürdü. Şunu vurgulamak gerekir ki, işyanlara din temsilcileri ve diğer üst sınıf temsilcileri katıldılar ve sıcak baktılar. Bu elbette tabîi bir durumdu. Çünkü ülkede millî devletin sona erdirilmesinin, zenginliklerin yabancıların eline geçmesi esinin ve gayri dinden olanların zorbalığının yerli sınıfların hoşnutsuzluğunu uyandırmaması beklenemezdi⁸⁷.

Bundan Çarlık hükümetine dayanarak hizmet etmekte olan bir grup insan istisnadır. Rus hükümeti devrinde yüksek ve orta dereceli idari görevlerden, zenginliklerden mahrum edilen ve kendi vatanlarına olan sadık insanlar yabancı bir ülkenin hakimiyetine karşı mücadele etme taraftarları olarak ortaya çıktılar.

⁸⁷ Hamid ZİYAYEV, *Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, (Çev. Ayhan ÇELİKBAY), T.T.K., Yay., Ankara, 2007, s.342-343.

Rus hükümeti, ilk olarak din adamlarını en tehlikeli düşman olarak kabul etmiş, onları mümkün olduğunca “köşeye sıkıştırma” ya çalışmıştır. Ruslar, kadılık ve aksakallık makamındaki insanları da “gel denildiğinde, ele geliveren” bir halde tutmak için önemsiz bahanelerle sürekli cezalandırdı ⁸⁸.

Türkistan, Rus istilâsından sonraki yirmi beş yılını olduk ça sukunet içinde geçirdi. Yedisu ve Narın havzasının verimli yerlerine iskân edilen Rus kolonistlerinin yerlilerin mal ve canlarına tecavüzlerine ve Rus memurlarının hakaret ve soygunculuklarına rağmen Müslüman ahali sabır ve tevekkülden ayrılmıyorlardı. Fakat bu sabır ve tevekkülün de bir sınırı vardı. Nihayet 1898 yılının 18 Mayıs sabahı Fergane’nin Andican şehrinde ve çevresinde çok ciddi bir isyan patlak verdi ⁸⁹.

Doğu Fergana bölgesinin en etkili Nakşibendi şeyhlerinden İşan Muhammed önderliğindeki 2000’e yakın yerli halk, 18 Mayıs 1898 günü tan vakti, Andican’daki Rus kuvvetlerine karşı bir saldırı düzenlemişti. “**Andican ayaklanması**” diye bilinen bu olay, başarısızlığına karşın Rus idaresi altındaki Türkistan’ın çelişkilerini ortaya koyan bir halk isyanı olarak, Orta Asya yakın tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Andican Ayaklanması ile ilgili araştırmaların çoğu Sovyet tarihçileri tarafından yapılmış ve ayaklanmanın sosyo-ekonomik faktörlerinin oldukça iyi açıklanmış olmasına rağmen, bu olaydaki dinî özellikler bugüne kadar yeterince ele alınmamıştır ⁹⁰.

Rusya’nın Türkistan’a yerleşmesiyle uygulamaya başladığı despotizm, yolsuzluklar, adaletsiz yönetim, Fergana Vilayetin’de ciddî rahatsızlıklara neden olmuştur. Bu durum, Andican Minkepe Camii İmamı olan İmam Muhammed Sabiroğlu’nu halkı ayaklandırması için, harekete geçirmiştir.

Andican isyanını hazırlayan ve isyana önderlik eden kişi, Dükçü İşan’dır. Bu isyanın şekillenmesi, ortaya çıkması ve sonuçlanmasında Dükçü İşan’ın kişiliği önemli rol oynamıştır. Geçimini ağaç çivileri yaparak sağladığı için halk kendisine “Dükçü” lakabı vermiştir ⁹¹.

⁸⁸ Hamid ZİYAYEV, **aynı eser**, s.344.

⁸⁹ Abdülkadir İNAN, “Dükçü İşan İsyanı”, **Türk Kültürü**, S.11, (Eylül), Ankara, 1963, s.10.

⁹⁰ Hisao KOMATSU, “Andican Ayaklanması ve İşan”, **X.Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler**, 22-26 Eylül 1986), C.III, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1991, s.911.

⁹¹ Dükçü İşan’ın asıl adı Mehmet Halfa’dır. Fergana vadisinde bulunan Margilan Şehrinin Sehidan köyünde doğmuştur. Buhara’da dini eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul yolu ile hacca gitmiştir. Hac’dan Türkistan’a döndükten sonra yine Fergana vadisinde bulunan Andican Şehrine bağlı Mintepe köyünde imamlığa başlamıştır. Kısa süre sonra halkın gönlünde önemli bir yer edinmiştir. Öyle ki, halk, kendilerini Rus zulmünden ancak onun kurtaracağına inanıyorlardı.

Özellikle Özbek ve Kırgız köylüleri Dükçü İşan üzerinde baskı kurarak, ayaklanma çıkarmasını, istiyorlardı. Çünkü halkın nazarında önemli bir yeri vardı. Dükçü İşan da baskılar karşısında halkı ayaklandırmak için çalışmalar içerisine girmiştir. Dükçü İşan, köy köy dolaşarak, bu mücadeleye katılabilecek şahısları tespit ettikten sonra ayaklanmayı bir an önce başlatmak için geniş halk kitlelerinin desteğini alma girişimlerinin başına geçmiştir. Bu isyana bizzat katılan halkın çoğunluğunu, Ruslar'ın zulmünden zarar gören çiftçiler oluşturmuştur.

Bu ayaklanma Kırgızlar ile beraber Haziranın ilk haftası olarak planlanmasına rağmen, Andicanlılar'ın (Özbek) acele ederek ayaklanmaları sonucu 18 Mayıs 1898 sabahı çok ciddi ve tehlikeli bir ayaklanma ortaya çıkmıştır. Ayaklanmalar çok hızlı gelişmesine rağmen kısa sürede bastırılmıştır. Çünkü ayaklanmalara katılanların modern silahları olmamakla beraber, biraz da zamansız ortaya çıkması menfi sonuçlanmasına neden olmuştur. Ruslar, bu ayaklanmadan galip taraf olarak çıkmıştır.⁹² Böylece Türkistanlılar'ın Özbek ve Kırgız önderliğindeki bağımsızlık mücadelesi girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Diğer bir başarısızlık nedeni bu ayaklanmaya şehir halkının dahil edilemeyişidir. Andican ayaklanması sadece Fergana vadisi ile sınırlı kalmış, belki de başarısızlığın en önemli nedeni olan top yekun hareket edememe ve bütün Türkistan'ı harekete geiremeyişidir. Dolayısıyla ayaklanma kısa sür müş ve başarılı olamamıştır.

Ayaklanma sırasında 1500 askeri barındıran Rus Garnizonuna saldırı yapılmıştır. Bu savaştan sonra Ruslar 22 ölü, 19 yaralı bırakmışlardır. 126'sı Özbeklerden, 356 Kırgız, 17 Kaşgarlı ve 5 Tacik, Askeri Mahkemeye verilmişlerdir. Bunlardan 38 kişi idama, 38 kişi kürek cezasına çarptırılmışlardır.⁹³ Kalanların çoğu Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Cezalandırılanların içinde altı ayaklanma önderi de vardır. Bunların hepsi de idam edilmiştir.⁹⁴

Andican Ayaklanması Millî İstiklal Hareketidir, çünkü hedef Ruslar'ın Özbek topraklarından atılmasıdır. 1898 yılı Andican ayaklanması ile Türkistan halklarında ve Özbeklerde bağımsızlık ümitlerinin kırılmadığı görölmektedir. Özbekler'in en parlak ve önemli Milli İstiklal hareketidir. Bu ayaklanma görünüş itibariyle bir cami imamının

⁹² Baymirza HAYİT, **Türkistan Devletleri'nin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.190.

⁹³ A.Zeki Velidi TOGAN, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, s.334.

⁹⁴ Bu ayaklanma önderleri şunlardır: 1.İşan Muhammed Ali Sabiroğlu (Dükçü İşan), 2.Rüstem Satıbaldı Bey, 3.Subhan Kulu Araboğlu, 4. Mirza Hamdam Osmanoğlu, 5.Gaiş Nazar Artık Hoca, 6.Babatay Gaynabayoğlu

önderlik etmesinden dolayı dini bir özellik gösteriyor ise de, bu durum onun, “Milli İstiklal ve Hürriyet Hareketi” olma özelliğini ortadan kaldırdığı söylenemez⁹⁵.

Andican ayaklanması, XIX.Asırda Türkistan kurtuluş hareketinin son görünüşünü teşkil etmektedir. Bu ayaklanma, bundan sonra yapılacak ayaklanmaların geniş kitleler ile yapılması ve birlikte hareket edilmesi için zemin hazırlaması bakımından önem arz etmektedir. Andican ayaklanması, kısa sürede Özbekistan sathında makes bulmuş ve Ruslar’a duyulan kin artmıştır. Bundan dolayı Özbeklerin bağımsızlık düşüncesinde, Türkistan’ın diğer Türk halklarına örnek olduğu görüşülmüştür.

XII. 1916 TÜRKİSTAN MİLLÎ AYAKLANMASI

1916 Türkistan Millî İsyanı, hiçbir zümre farkı gözetmeden. bütün Türkistan halkının. Rusya müstemlekeciliğine ve zulmüne karşı kurtuluş mücadelesi mahiyetinde olmasından dolayı, son zamanlarda yalnız Ruslar tarafından değil, birçok batılı bilginlerce de üzerinde ciddî araştırmalar yapılan, çok önemli bir tarihî vak’adır. Amerikalı Dennis Sokol bu isyan hakkında şunları yazar: Bu isyana, 11 milyon Batı Türkistan halkının tamamı iştirak etmiştir ve göçebe yahut yerleşik farkı gözetmeden hürriyetleri ve kendi varlıklarını müdafaa için birlikte çarpışmışlar ve Asya ile Afrika’daki başka Müslümanlardan teşkil ve yardım görmeden, tek başlarına bir emperyalist devlete karşı mücadele etmişlerdir⁹⁶.

Başka bir araştırma (R.Pierce) ise, bu isyanın, Rus idaresinden bazı maddî istifadeler sağlamalarına rağmen Türkistanlılar’ın çoğunluğunun çokça Ruslara soyguncular olarak baktıklarını ve yalnız İmparatorluk (Rusya) hükümetinin değil, bizzat Rus halkının da, Orta-Asyalıların (yani Türkistanlıların) dostluk ve güvenini kazanamadıklarını göstermektedir, diyor.

Sovyet yazarlarından Broydo ve Türkistanlı Turar Riskul bu isyanın Kazak ve Kırgızları ortadan kaldırarak yerlerini gasp etmek maksadıyla Çarlık idaresi tarafından tahrik edildiğini ve birçok Sovyet yazarları da, bu isyanın Çarlığın haksız toprak gasplarının, halka yapılan zulmün ve sömürge siyasetinin sonucu olduğunu yazarlar. Son zamanlarda bazı Sovyet yazarları, 1916 isyanını ilerici millî kurtuluş hareketi

⁹⁵ Marat BABAHOCÆEV, **Özbek Halkları Tarihi**, C.2, Taşkent, 1993, s.186.

⁹⁶ İbrahim Yarkın, “Türkistan’da 1916 yılı İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Türk Kültürü**, C.6, S.68, Ankara, 1968, s.564.

olarak karakterize ettikleri halde, başkaları ise bunu tam tersine gerici, milliyetçi (onlara göre Türkistan'da milliyetçilik Sovyet Rusya'ya karşı olduğundan gericilik olarak suçlandırılır) ve umumiyetle Rusluğa karşı yönelen hareket olarak gösterme temayülündedirler. Son zamanlarda ise, Sovyetler bu isyanı da Rus istilâsını medeniyet getirici olarak gösterme siyasetlerine aykırı düşmeyecek şekilde açıklamaya gayret göstermektedirler⁹⁷.

1. 1916 Türkistan Milli Ayaklanması Hazırlayan Sebepler

1916 yılındaki halk isyanı o derece geniş çapta ve güçlü oldu ki, buna denk gelebilecek özgürlük mücadeleleri tarihte olmamıştır. Bu büyük isyan sadece bazı şehir ya da vilâyetleri değil, Türkistan'ın hemen her yerini kaplamıştır. Bu isyana Özbekler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, Kırgızlar, Karakalpaklar ve Uygurlar aktif olarak katıldılar. Bu isyanın yankıları bütün Rusya İmparatorluğu'na yayıldı⁹⁸.

XX.asır başlarında da bölgede mutlakîyet, yani zorbalık siyaseti güçlü bir şekilde hüküm sürmekte, yerli halkların durumu oldukça ağırlaşmaktaydı.

Rus hükümeti ve kapitalistleri Türkistan halkını talan etmek yolunda hiçbir şeyden çekinmediler. Onlar pamuktan elde edilen geliri artırmak için ülkede tek başına pamukçuluğun hâkim olmasını güç kullanarak yerleştirmeye çalıştılar. Sonunda pamuk, ipek ve başka çeşitli ürünler Rusya'ya giderek artan miktarlarda götürüldü. Rus kapitalistleri Türkistan'da ucuz fiyatlarla ele geçirdikleri pamuklardan hazırlanan kumaş ve giysileri pahalı fiyatlarla pamukçuların kendilerine satmaya devam ettiler. Bu ise kapitalistlerin gelirlerinin iki yönlü olarak birkaç misli artmasını sağladı. Hor gö rülmüş çiftçi ise, bir dilim ekmeğe muhtaç oldu⁹⁹.

Çarlık hükümeti yerli halktan toplanan vergi ve harçlardan büyük bir gelir elde ediyordu. Sonunda onların üzerlerindeki borç miktarı arttıkça artıyordu. Borçlar çiftçileri bir parça topraklarından mahrum etmiş işlerini mahvetmiştir.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı, Rusya'daki bütün millet ve halkların başına çok büyük azaplar ve kaygılar getirdi. Halkın ekonomik durumunun bozulması imparatorlukta açlık ve fakirliği büyük ölçüde artırdı. Bu durum, özellikle

⁹⁷ İbrahim YARKIN, **a.g.m.**, s.564.

⁹⁸ Hamid ZİYAYEV, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev.: Ayhan ÇELİKBAY), T.T.K.Yay., Ankara, 2007, s.357.

⁹⁹ Hamid ZİYAYEV, **aynı eser**, s.358

Türkistan ülkesinde göze çarptı. Rus hükümeti ve kapitalistleri savaşın sürmesini bahane ederek ülke halkını daha da şiddetli bir şekilde talan edip zulümlerini artırdılar. Onlar ağızlarının suyu akarak faaliyet gösterdiler. Ağır ekonomik duruma rağmen, Rus hükümeti Buhara, Fergana ve Yettisuv demiryolu kurdular. 1916 yılında Fergana demiryolunun kurulması tamamlanınca faaliyete geçirildi. Bunun amacı ülkenin tarım ürünleri ve doğal zenginliklerinin Rusya'ya daha çok miktarlarda götürülmesiydi.

1916 yılında Fergana vilâyetinde genelde alınan tahıl 12 -14 milyon puda geriledi. Bütün ülkede ise bu şekildeki eksiklik 22 milyon pud oldu. Yiyecek, giyecek kumaş ve inşaat malzemelerinin fiyatı gün geçtikçe arttı. Bunlar da yetmiyormuş gibi, Rus hükümeti vergi ve zorunlulukları artırdı¹⁰⁰.

1915 yılının 1 Ocağı'ndan itibaren yerli halktan askerlik hizmeti yapmamalarına karşılık olarak gelirlerinden ek olarak yüzde 21 askerlik vergisi alınması emredildi. Ağır vergiler, borçlar ve fakirlik çiftçilerin topraklarından, mallarından, mülklerinden mahrum olmasına sebep oldu. Sonunda ırgatlar ve çarıkların¹⁰¹ sayısı giderek arttı. Savaş bahanesiyle Özbekler ve başka yerli ahali sert bir baskı altına alındı. Bütün ülkede durum son derece ağırlaştı ve gerginleşti. Bundan iyice ürken Rus hükümeti güç yoluyla yerli halkı Rusya'ya "sadık" olmaya çağırıp "vatanseverlik" duygularını göstermelerini talep etti. Devlete karşı olan her türlü hareketin derhâl bastırılması konusunda idareye talimat verildi¹⁰² ve ferman ilân edildi.

Buna göre, Türkistan ülkesindeki Sırderya, Fergana, Semerkand, Yettisuv ve Kaspiyartı vilayetlerinden 19 yaşından 43 yaşına kadar olan insanların amelelik için seferber edilmesi gerekiyordu. Bu ferman bütün ülke halkını sarstı. Buna rağmen, Çar hükümeti temsilcileri Çarın fermanının derhâl gerçekleştirilmesini talep etti. Sabrı tükenen halkın isyan çıkarmaktan başka çaresi kalmadı. Söz konusu açıklamalar dahilinde, 1916 Türkistan Millî Ayaklanmasını Hazırlayan Sebepleri şu maddeler halinde sıralayabiliriz:

- Ruslar'ın Türkistan'ı en ağır askerî idare altında tutmaları ve eskiden beri devam edegelen ve bilhassa harp yıllarında en yüksek derecesini bulan, Rus memurların

¹⁰⁰ Hamid ZAYYEV, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, s.359.

¹⁰¹ Çarıklar: Bir kimsenin toprağını onun hayvanları ve aletlerinden faydalanarak ürünün dörtte birini alma şartıyla kiralayan çiftçi.

¹⁰² Hamid ZİYAYEV, **aynı eser**, s.360.

rüşvet sızdırmaları, çeşitli suiistimaller, çeşitli yollarla halkı soymaları, halka aşağı ırk olarak bakarak, hakir görmeleri ve çeşitli haksızlıklar ve zulümler.

- İstilacı Rus devletine ve milletine karşı içten gelen güvensizlik ve düşmanlık duygusu, dini hisler ve bu asrın başlarından itibaren yanmaya başlayan milli şuur ve en azından Rus sömürmesine ve baskısına karşı mahalliyetçi bir ayrılık ve kurtulma isteği.

- Yerli Türklerden bilhassa Kazak ve Kırgızların yaşamalarını çok güçleştirecek ve sefaletе düşmelerine sebep olacak derecede muazzam toprak sahalarının (tahminen 45 milyon hektar) ellerinden alınarak buralara Rus göçmenleri yerleştirilmesi.

- Çarlığın teşvik ettiği pamuk ziraatı, günlük hayatın pahalılaşmasına ve küçük köylülerin borçlanarak topraklarından olmalarına ve sefaletе düşmelerine sebep oluyordu. Pamuk, yün ve başka en önemli mahsullerin bilhassa harp yıllarında çok düşük fiyatlarla alınmaları, buna karşılık dokuma ve başka sanayi mallarının ve tahılın yüksek fiyatla ithali, ülkenin sömürüleşmesine, halkın maişet güçlüğüne düşmesine ve hatta açlık geçirmesine sebep olması.

- Yüksek vergiler ve bilhassa Birinci Dünya Harbinde sayısız hayvan ve mal müsaderesi ve çeşitli vergi (maddî mükellefiyet) ve yardımların zorla halktan alınması.

Yukarıda sıralanan durumlar Türkistanlılarda Rusya sömürge idaresine karşı güvensizliğe, hoşnutsuzluğa ve müşterek felâketler de onlarda millî şuurun ve istilâcı kuvvetten kurtulma isteğinin canlanmasına sebep olan ve isyana zemin hazırlayan durumlardı.

İsyanın çıkmasında en müessir faktör, Rus Genelkurmayının talebiyle Çar II.Nikola'nın Türkistan ve Kafkasya halkından cephe gerisi hizmetlerine işçi celbi hususundaki 25 Haziran 1916 tarihli fermanıdır. Buna göre Türkistan'dan cephe gerisi hizmetler için 250 bin işçi talep edilmekte idi. Türkistan'daki Rus idarecileri halkı hiçbir şekilde hazırlamadan aniden ve yerli halkın zaten ezilmiş ve perişan durumu hiç nazar-ı itibara almadan, acele ile bu fermanı tatbika başladılar¹⁰³. Bunlar halkın mukavemet göstermesi halinde bu işi silahla ve zorla uygulamaya kararlı idiler. Bu idareciler işçi seferberliği vesilesiyle de para sızdırmaya çalıştılar ve haksızlıklar yaptılar. İşçi seferberliği yaz ortasında tarla işlerinin en sıkışık zamanında ilan edildi ve türlü şayialar halkı galeyana sevk etti. Türkistanlılar'da Türkiye ve hilâfete bağlılık hissi

¹⁰³ İbrahim YARKIN, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar" **Türk Kültürü**, C.7, S.84, Ankara, 1969, s.220-221.

çok kuvvetli idi, cepheye işçi gönderilmesinin Türkiye'ye karşı bir harpte Ruslara yardım telâkki edilmesi de, Ruslara karşı galeyanda büyük rol oynamıştır.

2.. 1916 Ayaklanmasının Başlaması Ve Hocend'deki Olaylar

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nın kendilerine getirdiği ağır maddî yükleri hafifletmek için Türkistan'a karşı sömürüyü ve siyasî baskılarını artırdı. Ruslar kendi menfaatleri için savaş yıllarında Türkistan'da pamuk ekimini mecbur etti, bunun sonucunda Türkistan'da tahıl yetişmedi ve halk zor durumda kaldı. Bu yetmemiş gibi, vergileri de tahammül edilemeyecek derecede artırdı ¹⁰⁴.

Mesela; Türkistan'dan toplanan yer vergisi 1914 yılında 6859021 rubleden, 1916 yılında 14311771 rubleye çıkarıldı, yani bir misli artırıldı. Sanatkâr vergisi ise 1149676 rubleden 2839240 rubleye çıkarıldı. Bu durumda Türkistan halkı çok zor duruma düştü.

Bu vergilerden başka savaşa yardım adı altında her türlü ianeler toplandı. Mesela; 1914-1916 yıllarında Namangan'dan mecburi şekilde 3.360 at ve 119640 ruble, Fergana'dan 4.325 at, 200 çadır ve 178656 ruble, Kattakorğan'dan 2.159 at ve 56531 ruble, Taşkent'in eski şehir kısmından 5.166 at ve 150.934 ruble alındı. Bunlara ek olarak Fergana'dan tekrar 302.545 ruble savaş îanesi toplandı. Semerkand'ın Dahbed kazasından savaş ihtiyacı adı altında 1915 yılında 7 kere 34.300 ruble toplandı, aynı yılın ekim ayında Fergana'dan ek olarak kişi başına 20 batman ¹⁰⁵ tahıl, 8 batman pirinç, 2 batman havuç, 2 batman soğan teslim edilmesi bildirildi. Neticede Dahbed kazasından 7.840 pud ¹⁰⁶ buğday, 3.136 pud pirinç, 784 pud havuç 784 pud soğan toplam 29.615 ruble değerinde mahsulat alındı. Bunun yanında Rus memurları halktan haraç almaya başladılar. Türkistan halkının yaptığı şikâyetlere hiç kimse değer vermediği gibi vergiler de artırıldı ve müsadere işi hızlan dırıldı.

Mâlumatlara göre, Türkistan'dan savaş ihtiyaçları için 1914 -1916 yıllarında 70 bin at, 13.441 çadır, 30 bin metre keçe, 300 bin ton et, 3 milyon pud pamuk yağı, 12 bin deve ve buna benzer şeyler müsadere edildi.

¹⁰⁴ Çağatay KOÇAR, **Türkistan'daki 1916. Yılı Millî Ayaklanmasının 70.Yıldönümü (X.Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım)**, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara 1991, s.773.

¹⁰⁵ **Batman**: Türkistan'da eskiden kullanılan ağırlık ölçü sü, 32 ile 336 kilo arasındaki ağırlık ölçüsü.

¹⁰⁶ **Pud**: 16 kiloya eşit ağırlık ölçüsü.

Savaş yıllarında vukû bulan bu olaylar Türkistan halkının Ruslara karşı olan kin ve mefretini bir kat daha artırdı. Bu sırada yeni gelişmeye başlayan milliyetçilik ve ceditçilik akımı Rus baskısından kurtulmanın yollarını arıyordu. Aydınlar Rusya'nın savaş kaybetmesi halinde Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşacağına inanıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı şiddetlendiği zaman Rus ordusunun ağır kayıplara uğradığını gören Çar, ordunun takviye edilmesi konusunu müzakere etti. 1914 yılının Ağustos ayından 1915 yılının sonuna kadar 3.400.000 Rus asker i savaş gücünü kaybetti, onlardan 300 binden fazlası öldü ve 1.500.000 esir düştü ve kayıp oldu. Ruslar savaş cephelerine yeniden takviye gönderdiler ise de bir türlü başa çıkamadılar. Çar hükümeti son çare olarak sömürge ülkelerden cephe gerisindeki işleri yapmaları için işçi toplamaya çalıştı ve bu maksatla ferman ilan etti. Çar Hükümeti bu plan çabuk uygulanırsa, cephedeki vaziyet düzelir diye düşündü. Nihayet 1916 yılının 25 Haziranında çar İkinci Nikolay imparatorluğun Rus olmayan ahalisi erkeklerinden cephedeki orduya yardım ve devlet müdafaası için gerekli olan her türlü işlere sevk etmek için işçi alınması hususundaki fermanı ilân etti. İlan edilen fermana göre, savaş devamında Rus olmayan ahaliden 19 ile 43 yaş arasındaki bütün erkeklerin her türlü hizmet işleri için mecburi seferber edilmesi bildirildi. Bu ferman Rus olmayan milletler için çok ağır ve onur kırıcı bir işti. Aynı zamanda harman mevsimi olduğu için köylüyü çok zor duruma düşürdü.

Cephede siper kazdırmak, cephe gerisindeki işleri yaptı rmak için Çar Hükümetinin Türkistan'dan amele toplama kararının duyulmasından sonra Türkistanlılar bu fermana karşı ayaklandılar, çünkü;

1. Asker olmak şerefine lâyık görülmeyerek amele olarak işe çağrılmak, halkın millî duygularını rencide etti.

2. Osmanlı devletinin Almanya ile müttefik bulunması halk arasında esasen Ruslar'a karşı olan düşmanlığı körükledi.

Semerikand'a 1916 yılının Mayıs ayında Müftü Mahmud Hoca Behbudî'nin evinde; Taşkent'den Münevver Kârî, Hiveden Pehlivan Niyaz, Buhara'dan Osman Hoca, Cizzah'dan Kârî Kâmil, Kokand'dan Abid Can Beylerle yapılan kongrede Türkistan'daki durum müzakere edildi. Burada, Türkistanlılar'ın cephe gerisinde yapacakları işler için seferber edilmesi halinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan için hürriyet talep edilmesi kararlaştırıldı.

Türkistanlılar'ın cephe gerisinde hizmet etmeleri için seferber edilmeleri konusunda görüşler çeşitli idi. Meselâ; Türkistan Genel Valiliğinde her türlü seferberliğe karşı çıkıldığı halde, Ali Han Bökeyhan, Ahmed Baytursun, Ömer Almas oğlu ve Mir Yakup Dulat önderliğinde Turgay'dan Bozkır Genel Valiliği (Alaç Orducılar) nde bir dizi konferanslar yapıldı.

Bu grup Çar idaresinden geri hizmete alınmanın geciktirilmesini talep etti. Aynı zamanda Avrupa silâhlarını ve savaş usûlle rini öğrenme fırsatını bulurlar diye, Kazak Türkleri'nin Rus ordusunda askeri hizmet görmeleri fikrini de savunanlar oldu. Bundan başka, bu vesile ile arazi probleminin halledilmesine (göçmen akımının durdurulması ve alınan arazinin geri verilmesi) ve diğ e r konulara dikkati çekmek istediler.

1916 Türkistan milli ayaklanması ilk önce Hocend'de başladı. Hocend Emniyet Müdürü Ustimoviç Temmuzun ikinci günü şehir ileri gelenleri toplayarak Çar fermanının uygulanmasını görüştü. Bu haber şehre hemen yayıldı ve halkın tepkisine sebep oldu. Temmuzun üçüncü günü yine aynı şekilde toplantı yapılması kararlaştırıldı, fakat şehir ileri gelenleri ahalinin durumu göz önünde bulundurarak toplantıya iştirak etmedi. Emniyet müdürü Ustimoviç aynı günün akşamı şehir ileri gelenlerinin toplanmasını kesin olarak bildirir, fakat bundan da bir netice çıkmaz.

Temmuzun dördüncü günü halk ayaklandı. Amansız tenkil harekâtı da çok bekletmedi. Bu suretle bir tarafta varlığını, hayatını korumak, haysiyetini müdafaa etmek üzere harekete geçen, hissiyat ve imanından başka silahı olmayan bir halk kitlesi; karşısında da bütün öldürücü vasıtalara sahip ve kendisi gibi silâhlı kuvvetler karşısındaki mağlubiyetten sinirli ve hıncını almak için bir zavallı kitleyi arayan hunhar bir kuvvet bulunuyordu¹⁰⁷.

Hocend şehrinde halkın sokaklara dökülmesiyle başlayan bu isyan, çok geçmeden bütün Semerkand, Sir-Derya, Fergana, Yedisu, Hazar ötesi vilayetlerine ve daha sonra kuzeyde bütün Kazak bozkırları sahasına yayıldı; böylece bütün Türkistan halkı kitle halinde ayaklanmıştı. Biraz geç başlamakla beraber, isyanın en şiddetli şekilde gelişmesi, Yedisu vilayetinde Kazak ve Kırgızlar arasında olmuştur. Daha kuzeyde Turgay, Akmolla vilayetlerinde isyan daha geç başlamış, fakat az zamanda daha iyi teşkilatlanmış olarak cereyan etmiştir. İsyân, Çarlığı tehdit eden bir şekil aldığından, bütün Türkistan'da örfi idare ilân edildi; Türkistan işlerinde tecrübeli

¹⁰⁷ A.OKTAY, **Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhuma 60.ıncı Doğum Yılı Münasebetiyle)**, İstanbul, 1350. s.22.

General Kuropatkin Umumi Vali olarak tayin edildi. Türkistan’a başka bölgelerden silah, takviye ve isyan merkezlerine ceza kıtaları gönderildi¹⁰⁸.

1916 yılı ayaklanması hazırlıksız, kendiliğinden meydana geldiği için ihtilâli idare eden bir merkez yoktu, Yedisu’da Kırgızlar, Bozkır’da Kazak boyları, Özbekistan’ın Semerkand ve Fergana vilayetlerinin muhtelif bölge lerinde ihtilâlciler kendi başlarına hareket ediyorlardı. Yedisu Kırgızlarından Çu Irmağı boyundaki dağlık bölgede yaşayan on nahiye (volost) Ayuke oğlu Kanaat Beg idaresinde, Karakul kazasındaki boylar Çabdan Batır’ın oğulları Muhiddin ve Hüsameddin beyle rin idaresinde, Bozkır Kazakları Kıpçak beylerinden Abdülgaıffar idaresinde hareket ettiler¹⁰⁹.

İsyanda her yerde düzenli teşkilat kurulamadı; birçok yerde “gaza ilan edildi; hareketi idare edenler, “ölen şehit öldüren gazi”, “Ruslar”ı kovunuz ve Müslüman idaresi kurunuz” şiarını ileri sürdüler. Birçok yerde istila öncesi idari teşkilâta uyularak kendi kendini idare tarzı tasarlandı Milli hareketi idare edecek bir merkez kurulamamakla beraber, her yerde Rus boyunduruğundan ve sömürge idaresinden kurtulma şuûru hakimdi.

Ayaklanmanın başlangıç günlerinde sömürgeciler fermanı uygulamanın normal yoldan olmayacağını anlayarak, bu uygulamayı silah gücü ile yapmaya karar verdiler. Böylece Semerkand’a 200 piyade, 50 süvari Rus Kazaçisi ve bir piyade bölüğü gönderildi.

3. Cizzah Faciası

Amele (işçi) alma hususundaki Çar fermanı Cizzah ahalisinde ayaklanmasına sebep oldu. Burada da ayaklanma baştan sonuna kadar Ruslar’a karşı yapılan bir hareket idi. 12-13 Temmuz günlerinde ahali ayaklanarak atlı ve yaya olarak Rus sömür gecilerin idarelerine hücum etti. Cizzah’ın eski şehir kısmındaki olayları bastırmak için şehir yöneticisi Albay Rukin ordudan yardım istedi. Halk Albay Rukin ve onun yardımcılarını öldürdü. Fakat istenen yardım Yarbay Afanasyev idaresinde hemen geldi. O zaman halk elindeki kazma, kürek, sopa ve taşlarla askerlere hücum ederek karşı geldi. Rus askerleri ateş açarak karşılık verdi ve o anda 11 kişi öldü ve çok kişi

¹⁰⁸ Abdülkadir İNAN, “1916. yıl Türkistan Umum Kıya mı”, **Yeni Türkistan**, S.2-3, Ankara, 1928, s.18.

¹⁰⁹ Abdülkadir İNAN, “Türkistanda 1916 Yılındaki Ayaklanma”, **Türk Kültürü**, S.12 (Ekim), Ankara, 1963, s.26.

yaralandı. Buradaki olay etrafta duyulduktan sonra kazalarda, nahiyelerde ve hatta köylerde de şiddetli ayaklanmalar başladı. Cizzah ayaklanmasına Nazır Hoca Eşan, Abdurrahman Cevaçı, Kasım Hoca önderlik yaptılar, fakat ayaklanma Rus Kazaçı askerleri tarafından kanlı şekilde bastırıldı ve ayaklanmanın önderleri hemen asıldı. Şunu hatırlatmak yerinde olur ki, Cizzah ayaklanması Ruslar'ı çok zor duruma düşürdü. Onlar ayaklanmayı bastırmak için Taşkent'den Cizzah'a toplar ve makineli tüfekler ile teçhiz edilmiş özel Rus Kazaçı askerlerini çağırmak zorunda kaldılar. 14 Temmuz'da Taşkent'ten Albay Vladislavlev komutasında bir tabur seyyar birlik, 4 toplu bataryadan ibaret Kazaçı Rus askerleri gönderdi. 13-14 Temmuz'da Semerkand'dan özel bölük, 90 kişilik ordu bölümü, Orenburg Rus Kazaçı askeri kısımları gönderdi. Sömürgeci Rus Çar rejimi Cizzah ayaklanmasını bastırmak için bu gücü yeterli görmeyerek 16 Temmuz'da Taşkent'ten Cizzah'a Albay İvanov komutasında 12 bölük, 6 adet top, 3 bölük Rus Kazaçı askeri gönderdi.

Ayaklanan halk ile Rus askerleri arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Halkın elinde hiç silah olmadığı için başarıya ulaşamadı. Rus askerleri Cizzah ayaklanmasını çok vahşice bastırdı. Şehri yaktılar, yıktılar, ayaklanmaya katılan ve katılmayanı gördükleri yerde öldürdüler. Rus askerleri köylere çıkarak kadın -çocuk ve yaşlı demeden öldürdüler ve her yeri yağmaladılar.

Cizzah'daki Rus katliamından sonra cesetlerin toplanması işinde Alman ve Avusturyalı esirler kullanıldı. Esir Alman zabıtlarından Fritz Wilfort, tutmuş olduğu günlüğünde Ruslar'ın Cizzah katliamları şu şekilde anlatmaktadır ¹¹⁰.

“31 Temmuz 1916: Şehir savaş meydanına döndü. Ordu; kurgana, sokaklara, kilise meydanına ve parka yerleşti. Talan ve yağma alışılmış iş haline geldi. Başımızı bekleyen askerler dahi başka bir şeyden bahsetmiyorlardı. Bizlere türlü gümüş ziynet eşyalarını, ipek başörtülerini, mescitlerden talan edilen kıymetli dokuma eşyaları satmaya çalışmaktalar. Bu kıymetli mahalli sanat eserlerini birkaç soma almak varken, onları insan kanına boyamaya ne gerek var. Askerler yeni yeni şeyler getirip, cüzdanlarını doldurmaktalar. Viran edilmiş eski şehir tarafında ise hava kızarmış ve yangın kokusuyla dolmuştu...”

“2 Ağustos 1916: Eski Cizzah yerle bir edildi. Bütün her şey yakıldı. Her tarafta cesetler ve telef olan atlar yatmakta. Bunları biz savaş esirleri gömeceğiz. Bütün

¹¹⁰ Ercan ÇELEBİ, “8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II.Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.144, (Haziran), İstanbul, 2003, s.188.

cesetleri oldukları yerlerde gömülmeleri emri verildikten sonra, at ve insan ölüleri bir çukura doldurularak gömüldü. Yazın yandırıcı sıcaklığında bütün her yer ceset ve hayvan leşlerinin pis kokusuyla doldu. Bu sırada türlü vahşiliklere şahit olduğunuzu da teessüfle söylemeliyim. Ruslar cesetler arasında inleyen yaralıları da mızraklayıp gömülür hale getirmekteler. Bu kadar korkunç bir işi yaptığımız için Ruslar bize çok yemek ve talanan mallardan (yorgan, yastık, çay, kuru meyve vb.) vermekte idiler ¹¹¹.

4. Fergana Vadisindeki Ayaklanmalar

Fergana vadisinin Andican, Kokand, Namangan, Marğilan ve Öş şehirlerinde de halk Ruslar'a karşı ayaklandı. Resmi mâlumatlara göre, bu yerlerde en aşağı 107 yerde ayaklanma oldu. Semerkand'ın 25 yerinde Sir-derya'nın 20 yerinde olan ayaklanma dikkate alındığı zaman Fergana vadisindeki ayaklanmanın ne kadar geniş alana yayıldığı ve şiddetli olduğunu görmek mümkündür.

Marğilan'daki ayaklamayı bastırmak için Ruslar Orenburg ordusunun Kazaçilerinden ibaret askerlerini gönderdi. Ayaklanmayı bastırmaya gelen Rus askerleri halka ateş açmaya başladı ve hemen o anda 63 kişiyi öldürdüler ve hemen sonra kurulan mahkeme 15 kişiyi ölüme mahkum etti ve ceza hemen infaz edildi.

Namangan'daki ayaklanma da vahşice bastırıldı, silahsız ahaliden kanlı şek ilde öç alındı. Ayaklanmayı bastırmaya gelen Rus askerleri anında 41 kişiyi öldürdüler. Fakat resmi kayıtlarda çok kişinin öldürüldüğü bildirilmektedir ¹¹².

5. Sir-Derya Vilayetindeki Ayaklanmalar

1916 yılı ayaklanması, Türkistan umum valiliğinin merkezi Taş kent ve Sir-derya vilayetlerinde de Temmuz ayında başladı ve Eylül'e kadar devam etti.

Taşkent'in 36 yerinde ayaklanma oldu. Temmuzun yedisinde Taşkent şehir reisi Koçan Taşkent'in eski şehir kısmında 7 bin kişinin amele olarak alınacağını ilân etti. Fakat ahali ilâna karşı ayaklandı ve cephe gerisindeki işlere gitmemeyi kararlaştırdı. Buradaki ayaklanmayı da Ruslar ek askeri güç göndererek insafsız şekilde bastırdı. Bu arada Rus idaresi mahalli ahalinin tren ile yolculuk yapmasını yasak etti. hiç kimsenin bir yerden başka yere gitmesine dahi izin vermedi. Bundan başka Türkistan Umum Valiliği Türkistanlıların Rus memurlarına ve askerlerine baş eğmelerini ifade etmek için

¹¹¹ Ercan ÇELEBİ, **a.g.m.**, s.188-189.

¹¹² "1916 Yılındaki Ayaklanma Hakkında Bolşevikler'in Yalanları", **Yaş Türkistan**, S.24, 1931, s.8.

onları gördükleri yerde ayağa kalkarak saygıda bulunmalarını, selam vermelerini ve alkışlamalarını ilân etti. Bu durum mahallî halkın tekrar sabrını taşırdı ve ayaklanmanın devam etmesine sebep oldu. 21-22 Temmuz'da ayaklanma tekrar şiddetlendi. Fakat Ruslar bu yerdeki ayaklanmayı da başka yerlerde olduğu gibi acımasız şekilde bastırdı ve olaylarda binlerce insan öldü¹¹³.

6. Hive Hanlığında İsyân (1915-1916)

Hive Hanlığı'ndaki ayaklanma, aslında doğrudan doğruya seferberliğin ilanı ile alakalı olmayıp, halkın Rus ve yerli idarecilerin sömürülerinden, istismarlarından ve rüşvetçiliklerinden yüksek vergilerden, su kullanma haklarının bozulmasından dolayı başladı. Ruslar'ın Avrupa'da savaşmalarını fırsat bilen Cüneyt Han 1915 yılının baharında Türkmenlerin başında hücumla geçti. Hive Hanı, Taşkent'teki Rus yöneticilerinden yardım istediye de, kendi başının çaresine bakması bildirildi. Bunun üzerine Cüneyt Han 1915 yılının Haziranında doğrudan Hive'ye yürüdü ve hanın 600 askerini öldürmeye muvaffak olunca, Sir-Derya Oblastı'nın Rus Askeri Valisi General Gepener 26 Temmuz'da her iki tarafı kabul etti. Fakat su kullanması meselesi halledilmemişti. Ertesi yıl yağışın çok az olması dolayısıyla Türkmen boyları tekrar silahlara sarıldılar. 1916 yılının Ocak ayında Hive'ye giderek, buradaki Rus garnizonunu âtil hale getirdiler. Fakat Sir-Derya Oblastı'nın Rus askeri Valisi General Galkin'in üstün kuvvetleri karşısında çekilmek zorunda kaldılar. General Galkin, bir milyon ruble değerinde Türkmen mallarını müsadere etti. Cüneyt Han taraftarlarının birçoğu ile İran'a kaçtı ve Şubat (1917) İhtilaline kadar orada kaldı¹¹⁴.

7. Türkistan'ın Kırgızistan Bölgesindeki Ayaklanmalar (Semireçhie)

Tanrı dağları eteklerinde yer alan Kuzey Semireçhie vadisinin iklimi yumuşak, toprakları gayet bereketli idi. Kırgızlar burada hayvancılık ile meşgul olurlarken bir hayli Rus ve Ukraynalı göçmen yerleştirilmesi neticesinde bu yörede Kırgız ve

¹¹³ Çağatay KOÇAR, **Türkistan'daki 1916.Yılı Millî Ayaklanmasının 70.Yıldönümü (X.Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı basım)**, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1991, s.779.

¹¹⁴ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi, (1905-1917)**, T.T.K.,Yayınları, Ankara, 1999, s.234.

Kazakların meraları azalmış, halk fakirleşmeye başlamıştı¹¹⁵. İşçi celbiyle ilgili ferman burada 8 Temmuz 1916'da ilan edilmişti. Bunun üzerine bir kısım Kırgız gençleri komşu Çin'e kaçtılar. Yerli halkta Ruslar'a duyulan açık düşmanlık sonucu Kırgızistan'da ayaklanma, 6 Ağustos'ta Pişpek (Sovyet döneminde Frunze, bugün Bişkek) etrafında başladı ve diğer bölgelere süratle yayıldı. Pişpek'in doğrusunda Belovodsk'ta Rus sömürgecilerinden kurulan gönüllü birlikler oradaki Kazak köylerine hücum ettiler. 13 Ağustos'ta Belovodsk'un Rus amiri tarafından görüşmek üzere çağrılan 517 Kazak, Rus köylülerin eline bırakıldı ve hepsi orada parçalanarak öldürüldü. Aynı günde asker gözetiminde Pişpek'e götürülme kte olan yüzlerce kişi de aynı şekilde öldürüldü. Bu olaylar üzerine Rus köylerine saldırıya geçildi. Evliya Ata ile Pişpek uyezdlерinin sınırındaki Novotroitsk'ta 40 Rus köylüsü öldürüldü; evleri yapıldı sürüleri ellerinden alındı. Başka bir grup da Issık Göl'ü civarında 3 Rus'u öldürdüler; 170 tüfek ve 40 bin mermi ele geçirildiler. Issık Göl'ün kuzeybatısındaki Büyük Kebek nehrinin vadisindeki Novorossiysk köyüne hücum ettiler. 24 saat içinde Çu nehri ve Issık Göl civarındaki Kırgızlar ayaklanmıştı. 13 Ağustos 1916'da, 4-5 bin Kırgız, Tokmak'a hücum ederek, burasını 21 Ağustos'a kadar muhasaraları altında tuttular. Pişpek'ten bir atlı Rus-Kazak birliği ile birlikte 70 makineli tüfek piyadenin gelmesi üzerine çarpışarak, 300 ölü verdiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. 13 Ağustos'ta Kırgızlar, Prejvalsk (Kara Köl) civarındaki ziraat okuluna hücum ettiler. Bu esnada Kırgızistan'ın başka bölgelerinde de birbiri ile ilgisiz ayaklanmalar devam ediyordu.

1916 yılı ayaklanmaları hazırlıksız, kendiliğinden meydana gelmişti; ihtilali idare eden belli bir merkez yoktu. Buna rağmen Kırgızlarda hareketin bazı yerlerde daha derli toplu gözükmesinde eski kabile reislerinin (Manap'ların) rolü vardı. Bunlar Ruslar'ı topraklarından kovacaklarını ve hürriyete kavuşacaklarını zannediyorlardı¹¹⁶. Türkistan Askeri Genel Valisi Kurapatkin, 16 Ağustos'ta tenkil birliklerine isyancıları öldürme, sürülerini, topraklarını ve varlıklarını müsadere etme emrini verdi. Mücadele esnasında Rus askerleri ölü ve yaralı olarak 171 kayıp, Rus idarecileri ve sivil halkı 2.044 ölü ve 1.088 kayıp verdiler. Tenkil birliklerinin katliamına maruz kalan Kırgızlar ise sırf Prejvalsk ile Pişpek'te 30 binden fazla ölü verdiler. Bilhassa Yedisu

¹¹⁵ Semireçiye Oblastında 1916 yılının sonuna kadar 4.193.520 desyatın toprak yerli halktan müsadere edilmişti. Savaş yıllarında ise Kırgızlar, belli bir miktar pamuk ve tahıl istihşallerini orduya devir etmek zorunda bırakılmıştı.

¹¹⁶ Serge A.ZENKOVSKY, **Rusya'da Pan. Türkizm ve Müslümanlık** (Çev.: İzzet KANTEMİR), İstanbul, 1983, s.116-117.

vilayetindeki Kazak ve Kırgızlar ellerindeki atların %50'sini, sığırların %39'unu, develerin %55'ini ve koyun-keçilerin %58'ini kaybettiler. Prejevalsk, Pişpek, Carkent ve Cızzan kazalarında isyancıların 347'si idam, 505'i de çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldı. Askeri birliklerin dışında, Rus köylüleri de, Kırgızları öldürüyorlar, mallarını yağma ediyorlardı. 1917 yılında yapılan tahkikata göre yalnız Kırgızlardan 80.000 kişi öldürülmüştü. Rus askerleri ve göçmenlerin katliam mezaliminden ise 150.000 kadar Kırgız ve Kazak, kurtuluşu Çin idaresindeki Doğu Türkistan'ın Kulca ve Kaşkar şehirlerine kaçmakta bulmuştu. Böylece Semireçhie Oblastındaki istiklal hareketi pek kanlı şekilde bastırılmış; Kırgızlar büyük maddi - manevi kayıplara uğramışlardı¹¹⁷.

8. Türkistan'ın Kazakistan Bölgesindeki Ayaklanmalar (1916)

1917 Şubat İhtilali'ne kadar Avrupa'dan Sibiry ve Orta Asya'ya takriben 6.500.004 Rus göçmeni gelmişti. Bunların yaklaşık olarak üçte biri bugün Kazakistan olarak bilinen bölgede yerleştiler. Rus Hükümeti böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyor, yani bir yandan Türkler'in ülkelerinde Rus nüfusunu arttırmak suretiyle asker gücü ile işgal ettiği bölgelerde sömürü politikasına direnecek yerli halk karşısında üstünlük sağlayarak, emperyalist-kolonyalist maksatlarına hizmet ediyor, diğer yandan Avrupa Rusyası'ndaki topraksız köylüleri toprak sahibi yaparak, o bölgedeki sosyal huzursuzluğu da azaltmaya çalışıyordu. 1897-1916 yıllarında Bozkır eyaletindeki göçmen Ruslar'ın sayısı 1.257.952 kişi artmışken, Kazaklardaki artış ancak %14 (yani 351.051) olmuştu. 1917'lere doğru Avrupa'dan göç eden Slavlar'ın (başta Rus olmak üzere, Ukraynalı ve Beloruslar'ın) sayısı 2 milyonu geçmişti. 1916 yılında Bozkır Eyaleti nüfusunun %35'ini onlar teşkil ediyor, ihtilal başladığında ellerinde 25 milyon desyatin toprağın %75'i Rus göçmenler tarafından işletiliyordu. Bilhassa hayvancılıkla geçinen Kazaklar topraklarını ve hayvanları için elverişli meralarını Ruslar'a devir etmek zorunda kalmışlardı¹¹⁸.

İşte Kazaklar arasında bu memnuniyetsizlik hüküm sürerken Çar'ın fermanı ilan edildi. Yapılan plana göre Kazakistan ve Kırgızistan (Bozkır Genel Valiliği) 'den

¹¹⁷ Timur KOCAOĞLU, "Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905 - 1991)", **Genel Türk Tarihi**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.77 -78.

¹¹⁸ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, T.T.K.Yay., Ankara, 1999, s.241.

takriben 250 bin kişi askeriyeinin hizmetlerini görmek üzere işi olarak alınacaktı. Kazaklar için yaş ve cins belirten nüfus kütükleri hazırlanmamış, ancak aile başına verilmiş dökümanların mevcudiyeti Rus idarecileri için ilk zorluğu teşkil etmişti. Ferman ilan edilir edilmez zenginler çocuklarının yaşlarını k        ler ve onların yerine başkalarını yollama çarelerini aramaya başladılar. Turgay Oblastında “ ar I.Nikola, Kazakları askerlik hizmetinden affetmişti, seferberlik planı bayların (zenginlerin) ve volost başkanlarının başı altından  ıktı. Kazaklar askere alınmakla kalmayacaklar, onları Hristiyanlaştıracaklar” gibi şayialar çıkmaya  alşadı. Kazak aydınların yayın organı sayılan Obenburg’daki Kazak gazetesini, “Kazakların işi olarak değil, piyade ve süvari olarak askere alınmaları icap ederdi.” diyerek fermanı hafif şekilde eleştirdikten sonra “Gene de Kazaklar bu vazifeyi de kabul etmeliler ve emri dinlediklerini ispatlamalılar ki, ileride onlara olan inanç artsın ve gerçek asker olarak orduya alınsınlar.” diye yazıyordu. Fakat bu uyarılar netice vermedi ve Bozkır Genel Valiliği’nin çeşitli bölgelerinde bu fermanı protesto hareketleri başladı.

11 Temmuz 1916’da Taşkent (eski şehir)’te ilk ayaklanma olunca, bu haber civardaki bütün  zbek ve Kazak köylerine yayılmıştı. Böylece Kazaklar arasında ilk başkaldırma hareketleri Sir-Derya Oblastının Evliya Ata uyezinde kendini gösterdi. Temmuz-Ağustos aylarında bu isyan hareketi Ural Oblastına Astırahan vilayetinin B key Orda’sına uzandı. Ural Oblastının Uralsk uyezinde Sekel volostunda, Lbişensk uyezinde Sonak volostunda, Akmolla Oblastının Kızılyar (Petropavlosk) uyezinde, daha sonra gene Ural Oblastının Temir ve Guryev uyezdle rinde Kazaklar yerli memurlara hücum ederek aile kayıtlarını tahrip ettiler. Kargaşalıklar neticesinde Ural Oblastında 50 bin kişinin celbi icap ederken, ancak 18 bin kişi toplanabildi.

Akmolla (Akmolinsk) ve Semey (Semipalatinsk) Oblastlarındaki ayaklanma lar 1916 yılının Eylül’ nde başlayarak, Kasım ayına kadar sürdü. Eylül ayında Semipalatinsk Oblastı’nın Zaysan uyezinde bin, Semey uyezinde 7 bin,  sk men (Ust Kamenogorsk) uyezinde 3 bin, Akmolinsk Oblastının Akmolla uyezinde 30 bin kişi, Atbazar uyezinde 7 bin, K k etav uyezinde ise, 5 bin kişi ayaklanmıştı. Bunların  zerine 11 piyade, 11 süvari bölüğü sevkedilmiş, çatışmalarda iki taraftan da bir hayli kayıp verilmişti. 1916 yılının Kasım’ında Semey’den toplanması icap eden 85 bin

kişiden 50.479, Akmollla'dan celp edilmesi icap eden 48 bin kişiden 27.773'ü Rus makamlarına teslim olmuşlardı¹¹⁹.

Bozkır eyaletindeki en şiddetli ve en uzun ayaklanma Turgay oblastında oldu. Bu bölgede yaşayan Kazak Türkleri şu üç uruğ'a mensup idiler. Kıpçak, Argun ve Nayman, Aralarındaki eski ihtilafları bir kenara bırakarak düşmana karşı müşterek bir cephe oluşturan bu üç Kazak uruğunun başında Abdulgaffar Cambusun (Kıpçak), Osman Şolak (Argun) ve Hasan Bek (Nayman) Hanlar bulunuyordu. Turgay bölgesindeki bu birleşik Kazak kuvvetleri başlangıçta Rus birliklerine karşı başarıyla mücadele ettiler. Fakat bir müddet sonra Kazaklar aynı başarıyı gösteremediler. Zira her Kazak uruğuna ayrı bir kumandan komuta etmeye başlayınca arada sağlanan birlik bozulmuş ve dolayısıyla da düşmana karşı gösterilen başarılı mukavemet ortadan kalkmıştır¹²⁰. Bu arada, Kazakistan'da bulunan Rus kuvvetleri, Türkistan Genel Valiliği'nden gelen takviye kuvvetleri ile karşı hücumla geçerek 16 Kasım 1916'da Kazak kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğratmıştı r. Bu mağlubiyet kabileler arasındaki birliğin de dağılmasına sebep olmuştur. Turgay bölgesinde düşmana karşı verilen bu mücadeleler küçük gruplar halinde bir müddet daha devam etti ise de sonunda halk, Ruslar'ın askeri gücüne boyun eğme mecburiyetinde kaldı. Fakat, Kazak aydınları bu Rus baskısını tanımayarak Kazaklar'ın haklarını müdafaası mücadelesini başka zeminlerde yürütmeye başlamışlardır. "Alaş -Ordu" partisini etrafında toplayan bu aydınlar Kazakistan'ın istiklaline yönelik bir çalışma şekline girmişlerdir.

Kendilerinden haksız yere talep edilen savaş vergilerini ve askeri hizmetleri protesto etmek için isyan eden Kazaklar, yiğitçe direnmelerine rağmen Ruslar karşısında mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Galip Ruslar, halkın elinde neyi varsa hepsini vergi mukabilinde müsadere etmiş ve 100 bine yakın Kazak gencini de Rus ordusunun geri hizmetlerinde çalıştırmak üzere orduya almıştır. Bu arada 40 bin haneye yakın Kazak Türk'ü isyana katıldı diye çöllere sürülmüştür. İsyana önderlik ettiği için yüzlerce Kazak idam edilmiştir. Rus zulmüne dayanamayan 300 binden fazla Kazak Türk'ü Türkistan'a sığınmıştır. Diğer taraftan 200 bine yakın Kazak ve Türkistan Türk'ü Sibirya ve başka bölgelere sürgüne gönderilmiştir¹²¹. Kazak Türkleri'nden

¹¹⁹ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi**, s.242.

¹²⁰ Mehmet SARAY, **Kazak Türkleri Tarihi (Kazaklar'ın Uyanışı)**, İstanbul, 1993, s.70.

¹²¹ Zeki Velidî TOĞAN; **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.154-155.

alınan araziler Rus göçmenlerine verilmiştir. Halktan zorla alınan ağır vergilerin yanı sıra, hediye şeklinde toplanan mal ve paranın yükünü milyonlarca rubleyi geçmiştir. Alınan rüşvetlerin yekûnu üç milyon rubleyi, toplanan haksız vergilerin yükünü ise 20 milyonu geçmiştir. Türkler, tarihte eşine rastlanmayacak şekilde soyulup ezilmişlerdir¹²².

9. Hazar Ötesinde (Türkmenlerde) İsyan

Türkmenler diğer Türk boylarına nazaran Çar'ın yerli halktan işçi toplamasıyla ilgili fermanını daha soğukkanlı karşıladılar. Zaten 24 Türkmen uru ğunun en büyüğünü teşkil eden Teke uruğundan bir gönüllü, süvari bölüğü kurmuştu. Ayrıca Türkmenler'in harp esirlerinin, demiryolu ve orman bekçiliğinde kullanılması düşünülüyordu. Fermana göre, Merv uyezdinden 5.000 Tecen uyezdindin 2.300, Aşhabat uyezdin den 2.500, Krasnovodsk uyezdinden 1.960 Mangışlak uyezdinden ise 3.240 kişi celp edilecekti. Ferman dolayısıyla başta protesto edilmemişse de, huzursuzluk baş göstermiş ve ikinci büyük Türkmen uruğu olan Yomut'lar İran'a göç etmeye başlamışlardı. Daha sonra Sarık ve Salar Türkmen uruğları da Afganistan'a göç etmeye başladılar. Eylül ayında Rus askerleri ile Türkmenler arasındaki çatışma şiddetlendi. Yomut uruğu Ak -Kala kalesini ele geçirdi. Türkmenler, Aşhabat'tan yollanan Rus birlikleri, burasını iki saat topa tuttuktan ve büyük kayıplar verdikten sonra geri alabildiler. 25 -29 Eylül tarihleri arasında Gürger Irmağı kenarındaki dört Rus yerleşim merkezi isyancılar tarafından tahrip edildi. 1-2 Ekim'de ise 100 kadar Türkmen genci Cerahsa'da polis merkezine hücum ettiler. Ruslar'ın bir hayli insan tevkif etmelerine rağmen 5 -6 Ekimde Tecen'de Altı-Sopi (?) ve Aziz Çapık (ov) gibi Türkçüler, Ruslar aleyhine gelişen harekâtı güçlendirmeye ve yönlendirmeye gayret ediyorlardı. Eylül sonunda Gürgen, Baba Kılıç, Mergen Arçın'de milliyetçi aydınların düzenledikleri ayaklanmalar aylarca sürdü ve çok sayıda Rus öldürüldü. Krasnovodsk bölgesindeki isyana yalnız Rusya tebaalı değil, İran tebaalı Türkmenler de katıldı. Büyüyen olayları bastırmak için General Madridov komutasında altı piyade taburu, 1.500 süvari, 18 top, 17 makineli tüfek yollandı. Tenkil birlikleri yüzlerce Türkmen'i öldürerek, yüzlerce köyü yakarak bu ayaklanmayı

¹²² Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, s.238-239.

durdurmaya muvaffak oldu. İsyana katılan han ve baylar (zenginler) hüküm giyerken, hükümete yardımcı olan bazı Türkmenler de mükâfatlandırılmıştı¹²³.

10. 1916 Milli Ayaklanmasının Bastırılması Ve Ayaklanmanın Başarıya Ulaşamamasının Sebepleri

Türkistan'daki 1916 yılı milli bağımsızlık hareketi, Çar Hükümetini ve onun sömürgeci memurlarını zor durumda bıraktı. Onlar derhal ayaklanmanın sebeplerini araştırmaya başladılar. Devlet duması (meclisi) vekillerinin maksadı 1916 yılı ayaklanmasının sebeplerini ve aynı zamanda Çar Hükümeti'nin bu gibi ayaklanmaları bastırmak için ne gibi tedbirler alması gerektiğini müzakere ettiler. Kerenski IV.Devlet Duması'nın olağanüstü, gizli yapılan toplantısında yaptığı konuşmasında, Savunma ve İçişleri Bakanlığı'nın yeterli hazırlık yapmadıklarını ve bunun neticesinde Türkistan halkının ayaklandığını ve başka savaş cephel erine Türkistan cephesinin de eklendiğini belirtti. O aynı zamanda hükümet dairelerinin Türkistan halkına sanki yumuşak davrandıklarını belirterek, "Efendiler, Türkistan Tula veya Tambav Valilikleri değil. Onlara İngilizler ve Fransızlar kendi sömürgelerine nasıl davranıyorlarsa, siz de öyle davranınız." dedi¹²⁴.

Bu olaylardan sonra Çarlık Rusya Hükümeti 1916 yılının Ağustos ayında öncekine nispeten hafif şartlar ile cephe gerisindeki işler için seferberlik ilân etmeye mecbur kaldı. Türkistan Genel Valisinin 200 sayılı emrine göre, ülke boyunca alınması gerekli olan 250 bin işçi yerine 200470 kişinin alınmasını kararlaştırdı. Seferberliğin 15 Eylül'de başlaması ve 3-4 ay devam etmesi düşünüldü. 1916 yılının 18 Eylülde birinci dönem işçiler gönderildi ve 1917 yılının Şubat ayına kadar devam etti. Altı ay devamında Çar idaresi 123 bin işçi almaya ve onlardan 113 birinin Rusya'ya göndermeye muvaffak oldu.

Türkistan'daki 1916. yıl ayaklanması Rus sömürücü rejimine karşı bir hürriyet mücadelesi idi ve aynı zamanda Türkistan halkının Ruslar'a karşı beslediği kininin bir örneği idi.

Çar Rusya Hükümeti ayaklanmayı insafsızca bastırdı ve pek çok kasaba ve şehirleri yaktırdı. Rus Kazaçi askerleri binlerce kişiyi acımasızca öldürdü. Binlerce kişi,

¹²³ Nadir DEVLET, *aynı eser*, s.239-240.

¹²⁴ Çağatay KOÇAR, **Türkistan'daki 1916.Yıl Millî Ayaklanmasının 70.Yıldönümü (X.Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım)**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991, s.780-781.

evinden, yurdundan sürgün edildi. Bilhassa Cizzah, Pişpek, Tokmak ve Karagöl ahalisinin başına ağır felaketler geldi. Cizzah'taki olaylar hâlâ halkın hatırlarından silinmiş değildir¹²⁵.

Yedisu, Semerkand ve Fergana vilayetlerindeki ayaklanmayı bastırmak için Çar Rusya Hükümeti o yerlere 14 tabur piyade asker, 33 tabur süvari asker, 42 top, 69 makineli tüfek gönderdi. Bunlara Albay İvanov Rynov komutanlık yaptı. Bunlardan başta Çar Rusya hükümeti 15 bin kişilik Rus Kazaçı gönüllü askerlerini gönderdi. Bu askerler Türkistanlıları 20 gün devamında insafsızca ve vahşice öldürüldü.

Türkistan'ın Türkmenistan kısmındaki ayaklanmayı bastırmak için General Madridov görevlendirildi. Bu general 15 bin silâhlı asker ile Yomut kabilesine karşı savaştı ve onların mal-mülklerini ve hayvanlarını müsade re etti.

1916 yılının sonunda kış aylarında cepheden Yedisu bölgesine gönderilen Rus göçmenlerinden teşkil edilen askerler silahsız ahaliyi rastladığı yerde zevk için öldürdü. Yedisu Vilayetinin Almatı bölgesinde 35 bin Kazak'ın evi, bağı bahçesi ve tarlası müsade edildi. Pişpek, Karagöl ve Yarkend'de 2.510.366 hektar yer Rus göçmenlerine verildi. 37.355 Kazak, Kırgız ailesi çöllere ve dağlara sürgün edildi. Ayrıca Pişpek etrafında 2.402 aile evinden, bağından ve tarlasından mahrum edilerek çöllere sürgüne gönderildi. Bu arada Rus askerleri ve subayları Kırgız, Türkmen ve Özbekler'in ev eşyalarını, hanımların ziynet ve altınlarını yağmaladılar¹²⁶.

Cizzah'daki olaylarda Ruslar 12 bin kişiyi öldürdü. Yedisu'da öldürülenlerin sayısı 100 binden çoktu. 300 binden fazla Kazak ve Kırgız Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kaldı. Yolda havanın sıcaklığı bilhassa susuzluk ve açlık neticesinde 10 binden fazla kişi öldü. 168 bine yakın Türkistanlı Sibiry'a sürüldü. Çar Rusya'nın askerleri yalnız Yedisu'da 205 bin Türkistanlıyı öldürdü. Kırgızlar'ın Issık-göl, Çu ve Narin vilayetlerindeki yerli ahalinin toprakları ellerinden alınarak Rus göçmenlerine verildi. Aynı şekilde Türkmenlerin de toprakları alınarak Rus göçmenlerine verildi.

Turgay'daki ayaklanmayı bastırmak için Çar Rusya Hükümeti General Lovrentev'in kumandasındaki bir kolorduyu gönderdi. Bu kolordunun emrinde 18 top, 10 makineli tüfek var idi. Kolordu 17 bölük ve 1.800 Rus Kazacı askerinden teşkil edilmişti. Ayaklanmayı Rus askerleri başka yerlerde olduğu gibi acı masız ve kanlı şekilde bastırdı.

¹²⁵ Çağatay KOÇAR, **a.g.e.**, s.781-782.

¹²⁶ Çağatay KOÇAR, **a.g.e.**, s.782.

Türkistan'daki 1916 yılı millî ayaklanması, 1917 yılının başlarına kadar devam etti ve Şubat sonlarına doğru tamamen bastırıldı.

- Ayaklanmanın Başarıya Ulaşamamasının Sebepleri:

1916 Yılı ayaklanmasının hangi sebeplerden başarıya ulaşamadığı hususunda ise, şunları göz önünde bulundurmak yerinde olur:

1. Halk her türlü silahtan yoksun idi.
2. Bir merkezden idare edilmedi ve birbirlerinden haberi olmadan veya irtibat sağlanmadan yapıldı.
3. Rus askerleri ve silahlandırılan Rus göçmenleri halka karşı acımasız hareket etti¹²⁷.

Unutmamak gerekir ki, 1916 yılı olayları Türkistan halkının her zaman yabancı sömürücü rejime karşı olduğunu gösterdi ve Çar Rusya rejimini zor durumda bıraktı ve onun yıkılmasını kolaylaştırdı. Türkistan'daki ayaklanma yüzünden Çar Rusya Hükümeti Kafkasya'da da aynı olaylar olur düşüncesi ile oradan işçi almaya cesaret edemedi.

11. Sovyet Tarihçilerinin Ayaklanma Hakkındaki Düşünceleri

Sovyet tarihçileri 1950 yılına kadar ayaklanma millî bir hareket idi, anti - emperyalizm mahiyette diyerek yazdılar. 1950'den sonra ise gayesi bağımsızlık olan ayaklanmayı, ilerici bir hareket olduğunu fakat bölücü ve Ruslar'a karşı olduğu için reaksiyoner bir hareket diye tarif ettiler. Bazı Rus tarihçileri de Türkistan halkı ayaklanmaya hazır değildi, onlara İngiltere ve Türkiye yardım etti, diye hiçbir dayanağı olmayan iddiaları ortaya attılar.

Türkistan halkı, Çar Rusyasına karşı nasıl bağımsızlık mücadelesi vermiş ise, Komünist Rus rejimine de aynı şekilde mücadele örneği verdi. Bunun 1917 yılından sonra Türkistan'dan Ruslar'a karşı yürütülen ve Ruslar tarafından "Basmacılık" harekati diye adlandırılan millî bağımsızlık mücadelesinde görmek mümkündür.

Ayaklanma olayları, edebiyata da aks etti. Bu konuda destanlar ve ağıtlar yazıldı.

Mesela; Muhammadkul Canmuratoglu Polkan, Ruslar'ın yaptığı vahşeti şöyle dile getirir:

¹²⁷ Çağatay KOÇAR, a.g.e., s.783.

Dâd-feryâd Nikolay'nın destidan,
Türkistannı hemmasın vâ-y-vâylatı,
Her beş üyge bir adam sap bozalttı,
Adamlardı yûrak-bağrın tuzlattı.

Polkan, yazdığı destanında halkın Rus zulmünden çektiği acıyı şöyle tasvir eder.

Vâh balam, deb yığlab çıkdı üyiden,
Vây balam, deb neçevlerning atası,
Küygeniden gepni-gepge ulaydı,
Vâh balam deb neçevlerning anası

Vâh balam, deb meyiblardey yığlaydı,
Sıra yokdır ayrılğanning de vası,
Merdikârning bilmegenini bildirdi.
Kamçımen bedenlerin tildirdi.

Cizzah'daki ayaklanmanın nasıl vahşice bastırıldığı şöyle dile getirilir:

Tahta köprük bitdimi?
Nikolay pâdşa ötdimi?
Cizzah şehrin vâyrân kıb,
Muradığa yetdi mi?

Aş kadı, palav kadı,
Tâmga çıkıla dâd eyledi,
Namazgâhnı soldat basıb
Cizzah'nı vâyrân ayledı

Cizzah olaylarında evlâdlarından ayrılan ana-babalar öldürülen çocuklarına
şöyle ağıt yaktılar:

Ay çıksa aydın bolur,
Kûn çıksa kûndûz bolur,
Azamcam'nın kaşları
Telpekke kunduz bolur
Sandık üstide kelit,
Açalmagan Adalatkan,
Cizzah ga ot tüşgende,
Kaçalmagan Adalathan

12. 1916 Ayaklanmasının Sonuçları

1916 İsyanı, Türkistanlılar'ın iç huzura kavuşmaları ya da Ruslarla anlaşmaları yoluyla değil, mücadelenin eşit olmayan şartlarda cereyanı ve bu suretle Ruslar'ın üstünlüğüyle sona erdi. Hazırlıksız ve silahsız bir şekilde isyan eden Türkistanlılar karşısında, çok iyi silahlandırılıp imparatorluk askerleri ve Rus muhacirleri bulunmaktaydı¹²⁸.

Ayrıca isyan için önceden hazırlanmış bir plân da bulunmadığı gibi Türkistanlılar'ın askerlik ve harp tekniği hususunda da, hiçbir bilgileri yoktu. Ayrıca disiplinden de mahrum idiler. Bu sebeple en modern silahlarla donatılmış Rus askerî kuvvetleri karşısında müspet sonuç alınması beklenemezdi.

Bununla birlikte isyancılar çok büyük cesaret ve fedakârlıkla çarpışmış, isyan neredeyse bütün Türkistan'a yayılmış ve bastırılması için Çarlık Hükümeti cepheledeki kuvvetlerini geri çekerek isyan bölgelerine sevk etmek zorunda kalmıştır. Şüphesiz bu durum I.Dünya Savaşı'nın genel gidişatı üzerinde Rusya açısından olumsuz bir tesirde bulunmuştur.

Ayaklanma Türkistanlılar'ın onurlarının kırılması ve Türkistan'daki idarî, siyasi, sosyal ve iktisadi dengelerin tamamen bozulmasıyla sonuçlanmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra halk ve memleket şiddetli bir darbeye maruz kalmıştır. Yerli halktan öldürülenlerin sayısı kesin olarak belli değildir.

Rus idaresi katliamlarda öldürdüklerinin dışında 3.000 kadar kişiyi mahkemeye vermiş ve bunlardan 300 kişi idam edilmiştir. Yine 1 Şubat 1917 yılına kadar 347 kişi ölüm cezasına, 168 kişi mecburi iş sürgününe, 357 kişi hapis cezasına çarptırılmış, ölüm cezasına çarptırılanlardan 51'i idam edilmiştir¹²⁹.

Aşağıdaki tabloda Yedi-Su'nun türlü bölgelerindeki isyan öncesi ve sonrası Ocak 1917'deki nüfus durumu belirtilmiştir¹³⁰.

¹²⁸ Ercan ÇELEBİ, "8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II.Nikola Fe rmanı ve Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.144 (Haziran), İstanbul, 2003, s.191.

¹²⁹ "1916'cı Yılgı Kozgalanga Ait Bazı Bir Malumat", **Yaş Türkistan**, S.80-81, 1936, s.13.

¹³⁰ Tahir Çağatay TEMUROĞLU, "Türkistan'da 16'nçı Yılgı Kozgalış", **Yaş Türkistan**, S.24, 1931, s.15.

Tablo 1. Yedi-Su Katliamının Sonuçları (Aile Sayısı Olarak)

KAZALAR	İSYAN ÖNCESİ MEVCUT AİLE	OCAK 1917'DEKİ DURUM
Alma-Ata	4.347	2.415
Carkent	16.096	4.378
Pişpek	27.831	11.518
Karakol	34.509	8.847
Lepsi	7.071	3.629
TOPLAM	89.854	30.787

Gerek isyandan önce gerekse isyandan sonra Çin'e kaçan ahalinin durumu da son derece kötü idi. Resmi Rus membalarına göre; 60.000'dan fazla Kazak -Kırgız ailesi Şarkî Türkistan'a göç etmiş, Türkistan'a geri dönmek istediklerinde ise, Rus idareleri, çaresiz halktan kendi memleketlerine dönebilmeleri karşılığında yüklü miktarlarda tazminatlar istemişler ve 1917 Ağustos'una kadar Çin'e kaçıp geri dönenlerden 83.000 kadar Kırgız'ı öldürmüşlerdir¹³¹. Ayaklanma esnasında Kazak liderleri halkı teskin etmek, karışıklığa son vermek, kan dökülmesine mani olmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bilhassa onların bu gayretleri neticesinde Kazaklar arasındaki kayıplar daha az olmuştur. Sovyet nüfus uzmanları 1914 ile 1918 yılları arasında Türkistan'ın nüfusunun 1.230.000 azaldığını tahmin etmektedirler. Bunun 300.000'ini Şarki Türkistan'a kaçan kazak Kırgızlar teşkil etmekte olup, Türk nüfusun genel kaybı 673.000 civarında hesaplanmaktadır.

İsyanda Türklerin'in maddi zararı da büyük olmuştur. Ayaklanmanın çok şiddetli geçtiği yerlerden biri olan Cizzah'ta resmi malümatlara göre; 24 kışlak (köy) tamamen yerle bir edilmiştir. Yine isyan cezası olarak Yedi -Su vilayetinin Alma-Ata tümeninde meskûn 35.000 Kazağın yeri ve mülkü gasp edilmiştir. Türkistanlılar'ın hayvan kayıpları da son derece fazladır. Genel olarak ellerindeki atların %50'si,

¹³¹ A.Kadir İNAN, "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", **Türk Kültürü**, S.12, Ankara, 1963, s.27.

sığırların %39'u, develerin %55'i ve koyun-keçilerin %58'i ölmüş veya müsadere edilmiştir. Yine o zamanki istatistik bilgileri yerlilerin türlü mal cinslerinden uğradıkları maddi zararları şu şekilde vermektedir.

Tablo 2: Türkistanlıların Türlü Cinsten Mal Kayıpları

KAZALAR	YILKI (AT)	KARAMAL (SIĞIR)	TUYE (DEVE)	K.BAŞ HAYVAN	ORTALAMA
Alma-Ata	%10.21	%7.61	%10.8	%9.14	%9.83
Carkent	%78.39	%63.98	%89.19	%81.55	%79.07
Pişpek	%42.18	%34.04	%51.08	%52.43	%43.94
Karakol	%75.61	%63.27	%81.71	%81.15	%77.91
Lepsi	%7.09	%7.43	%7.1	%13.03	%10.77

Ayaklanma esnasındaki karışıklıklar ve sonrasındaki talan ve yağma hareketleri, bu türden mal kayıplarının sayısını arttırmıştır. Ayrıca devlet adına yapılan suistimaller Rus emperyalizminin boyutlarının ne dereceye ulaştığını göstermektedir ¹³².

Rusya hükümeti insan olarak fazla kayıp vermemiş olmakla beraber, harp cephesindeki bazı kıtalarını geri çekerek, isyancılara karşı kullanmak zorunda kalmıştı ¹³³.

1916 Yılı isyanı, siyasi alanda Türkistanlılar'a hürriyetlerini temin etmediği gibi, Türkistanlılar yurtlarını Rus zulmünden de kurtaramamışlardır. Bununla birlikte, her şeyden önce 1916 Yılı ayaklanması ile kurtuluş fikri berrak bir mahiyet almış, Türkistan'da ve Kazakistan'da milli hislerin yükselmesini sağlamıştır.

1916 Türkistan ayaklanmasıyla ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde çok eser yazılmıştır. Her ne kadar özellikle son zamanlarda ayaklanma hakkında "Çar karşıtı, feodalizm karşıtı ve gerici" gibi tek taraflı, yanlış isimler takılmaktaysa da söz konusu kaynaklar bu ayaklanmanın hür iradeye dayalı milli bir ayaklanma olduğunu tasdik

¹³² Ercan ÇELEBİ, **a.g.m.**, s.193.

¹³³ Nadir DEVLET, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi, (1905 -1917)**, T.T.K.Yay., Ankara, 1999, s.244.

ederler. Sovyetler'in dışındaki Batılı araştırmalar, ayaklanma olayını ye terince detaylı vermemektedirler¹³⁴.

Rus Hükümeti ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırmayı başardıysa da, bir bakıma burasını adilane ve gerektiği gibi idare edemediğini göstermiş oldu. Yerli halkın Rusya'dan ayrılmak arzusunda olduğu anlaşıldı. Fakat herh angi bir merkezden ve sistemli olarak idare edilemeyen, çok can ve mal kaybına yol açan bu münferit insanlar Türkler'in Rus idaresinden kurtulmasına da imkân vermemiştir. Türkler arasındaki az sayıda aydın, bölük pörçük hareketlerin fayda yerine zarar geti receğini anlamışlarsa da ayaklanmaları durdurabilme, daha doğrusu isyancılara tesir etme gücüne sahip değildiler. Batının tekniği, disiplinini kavrayamamış ve bazı kabile reislerinin yönetiminde hareket etmiş olan Türk boyları, teşkilatlı Rus ordusu karşıs ında duramamışlardır. Ruslar'a karşı duyulan nefret ve istiklal arzuları hürriyeti kazanmak için kâfi gelmemiştir¹³⁵.

Genel bir sonuç olarak, 1916 yılı isyanı Çarlık hükümetinin sömürgecilik siyasetinin zirvede bulunduğu bir dönemde patlak verdi. Bu isyan mi lli zulme ve ülkenin hammadde kaynağı ve hazır ürün pazarına dönüştürölmesine karşı verilen bir mücadeleydi¹³⁶.

Bu isyanın tarihi önemi, Türkistan'ın bütün topraklarındaki çeşitli kabilelerin ve milletlerin siyasi bilincini geliştirmesidir. Bu isyana kadınl arın da katılmaları önemli bir olay olarak kabul edilir. Bu tarihte az rastlanan bir durumdur. İsyân geniş şekilde yayılmakla birlikte, şehir fakirlerini, çiftçi kesimini ve Rus hükümetinin hakimiyetine razı olmayan bazı üst sınıf temsilcilerini de kapsadı . Onlar ülkenin bağımsızlığını yeniden kurmayı mukaddes bir borç olarak kabul ettiler. İsyân, Rus hükümetinin ülkedeki güç ve kudretini zayıflaştırarak Şubat Burjuva Demokratik Devrimi'nin galip gelmesini sağlayan unsurlardan biri olarak kabul edilir. Yine bu isyanın olumlu bir tarafı şudur: Bu isyan, Rus İmparatorluğunun ameleliğe seferlik fermanının zamanında gerçekleştirilmesine zarar verdi. Neticede hedeflenen amele sayısının sadece yarısı gönderilebildi. Bu, binlerce aileyi tamamen mahvetmekten korudu¹³⁷.

¹³⁴ Baymirza HATİY, **Basmacılar, Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917 -1934)**, T.D.V.Yay., Ankara, 1997, s.11-12.

¹³⁵ Nadir DEVLET, **aynı eser**, s.245.

¹³⁶ Hamid ZİYAYEV, **TÜRKİSTAN'DA Rus Hakimiyetine karşı Mücadele** (Çev.: Ayhan ÇELİKBAY); T.T.K., Yay., Ankara, 2007, s.383.

¹³⁷ Hamid ZİYAYEV, **a.g.e.**, s.384.

İsyân, Özbeklerin ve ülkenin başka halklarının bağımsızlık ve özgürlük mücadeleleri tarihinde silinmez izler bıraktı.

XIII. AYAKLANMALARIN EKONOMİK, SİYASİ VE KÜLTÜREL SONUÇ ANALİZLERİ

Çarlık Rusya hâkimiyetine karşı Türkistan’da meydana gelen milli ayaklanmalar Türk tarihinde özel bir önem arz eder. Çarlık Hükümeti’nin sömürgecilik siyaseti konusunda zirvede bulunduğu bir dönemde başlayarak yıllarca aralıksız süren bu ayaklanmalar; yapılan zulüm hareketlerine, ülke topraklarının hammadde kaynağı ve açık pazar anlayışına dönüştürülmesine karşı verilmiş bir mücadeledir.

Bir merkezden sistemli olarak idare edilemeyen, disiplinli ordu kavramından uzak ve kabile reislerinin ve halkın ortak katılımı doğrultusunda hareket etmiş olan Türk boyları, güçlü Rus ordusu karşısında duramamıştır.

- Ruslar ayaklanmaları bastırmiş ancak ayaklanma dalgalarının önüne geçememiştir.
- İsyânların yankısı bütün ülkeye yayılmıştır.
- Birçok kasaba, şehir, cami ve mescit Rus kazaçi birlikleri tarafından yakıldı.
- Milyonlarca insan acımasızca öldürüldü.
- Türkler’in maddi zararı çok büyük olmuştur.
- Rusya Hükümeti insan olarak fazla kayıp vermiş olmakla beraber, harp cephesindeki bazı kıtalarını geri çekerek isyancılara karşı kullanmak zorunda kalmıştır. Bu durum Rus İmparatorluğu’nun I.Dünya Savaşından olumsuz etkilenmesine neden olarak, İmparatorluğun çöküşünü hızlandırmıştır.
- Herhangi bir merkezden ve sistemli olarak idare edilemeyen, çok can ve mal kaybına yol açan ayaklanmalar, Türkler’in Rus idaresinden kurtulmasına imkân vermemiştir.
- Türkistan’daki milli ayaklanmalar, Rus sömürgeci rejimine karşı bir hürriyet mücadelesi olmuştur.

- Türkistanlılar yurtlarını Rus zulmünden kurtaramamışlardır. Ancak kurtuluş fikri berrak bir mahiyet almış, Türkistan'da milli hislerin yükselmesini sağlamıştır.
- Türkistan Milli ayaklanmaları Rusya'nın bölgeyi adilane ve gerektiği gibi idare edemediğini göstermiş oldu. Yerli halkın Rusya'dan ayrılmak arzusunda olduğu anlaşıldı.
- Ayaklanmalar, ülkede sonraki milli bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasında da etkili olmuştur.
- Ayaklanmalar sonucunda Türkistan'ın tamamında çeşitli milletlerin siyasi bilincinin gelişmesi sağlanmıştır.
- İsyan hareketleri Rus hükümetinin varlığını zayıflatmış Şubat Devrimi'nin galibiyetini sağlayan unsurlardan biri olmuştur.
- Ayaklanmalar sonucunda Rus İmparatorluğu'nun amelelik için yayınladığı ferman geçerliliğini kaybetmiş ve birçok aile bu durumdan kurtulmuştur.

Çarlık Devri Türkistan Milli Ayaklanmaları hem ülkenin hem de başka milletlerin özgürlük mücadelelerinde yol gösterici olmuş ve tarihte silinmez izler bırakmıştır.

SONUÇ

Yeryüzünde bağımsızlığını yitirmiş hiçbir millet, Türkistan Türkleri'nin milli kurtuluş için yapmış olduğu kadar çetin ve kanlı bir savaş vermemiştir. 18. 19. ve 20. yüzyıllarda Türkistan Hanlarının Ruslar'a karşı ayaklanmaları, bu koç yiğitlerin gerçekleştirdikleri başarılar, bağımsızlık ve özgürlük yolunda katlandıkları fedakârlıklar, gösterdikleri insanüstü yiğitlikler Türk tarihinin altın sayfelerindendir.

Türkistanda Rusların uyguladıkları politika bu ülkeyi “sömürmek” adı altında özetlenebilir. Fakat tüm çabalara karşılık Ruslar bu konuda başarılı olamamışlardır. Hatta kendileri de bunu itiraf etmişlerdir. Örneğin, E.Markov 1901'de “Geçmişte işgal ettiğimiz yerlerden Taşkent, Semerkand, Varşova, Helsinki bölgeleri çok uzun süreler boyunca Rusya'ya karşı düşmanca hisler beslediler ve Rusya'nın içinde, Rusya'ya karşı düşman birer yabancı devlet olarak varlıklarını korudular” diye yazmıştır. Son Çarlık Türkistan Genel Valisi, N.A.Kuropatkin'in de 1904'de “Yarım yüzyıllık egemenliği süresince Rus Hükümeti, Rus devletine sadık bir vatandaş yaratmayı başaramadı.” demiştir. 1962'de A.W.Krivoşeyn de, “Türkistanda henüz iç değişim tamamlanmış değildir. Bu değişim için bu ya da şu yönetim reformuna değil, aksine güçlü silahlı yöntem ve güçlü bir otoriteye gerek vardır. Türkistan, içinde her şeyi barındıran bir deniz gibidir.” demekten kendini alamamıştır.

Türkistan'ın milli bağımsızlık mücadelesi başlangıçta, Türkistan'ın işgal edilmesine kadar organize edilen düzenli ordu birlikleri ve diplomatik yollardan yürütülmeye çalışılmıştır. Fakat daha sonraki zamanlarda, Türkistan'a bazı bölgelerinin Rus hakimiyetine girmesi, milliyetçi simaların ortaya çıkması ve halkın iştiraki ile “Ayaklanmalar Devri” olarak adlandırılan dönem başlamıştır.

Ayaklanmalar dönemine bakıldığında zaman, uzun bir dönem içerisinde biriken kin ve nefret, zaman zaman ortaya çıkmış ise de, halkın kendi aralarında anlaşmazlık ve birlikten yoksun olmaları sistemli bir hareketi gerçekleştirmiştir. Unutulmamalıdır ki, bu ayaklanmaların ve karşı koyma anlayışının ortaya çıkmasındaki en önemli etken, Rusya'nın takip ettiği siyaset ve baskının rolüdür.

Rusya'nın Türksitan'a yerleşmesiyle uygulamaya başladığı despotizm, yolsuzluklar, adaletsiz yönetim bütün bölgelerde ciddi rahatsızlıklara neden olmuştur. Bütün bu gelişmeler ayaklanmaları kaçınılmaz hale getirmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Ruslar'a karşı ayaklanmalar daha belirgin bir hal almıştır. Bu dönemde Türkistan Türkleri eski dönemlere nazaran milletler arası meseleleri ve Ruslar'ın sömürge siyasetlerini daha iyi anlamışlardır. 1916 yılında meydana gelen ayaklanma, Çarlık Rusya'sı döneminde ortaya çıkan diğer ayaklanmalara nazaran, daha çok halkın katılımı ile bütün illerde çıkmış olması bakımından, milli bir ayaklanma sayılmıştır.

1916 Yılı Ayaklanması, kanlı bir şekilde bastırılmışsa da, Rusya'nın Türkistan'ı gerektiği gibi idare edemediği ve yerli halkın Rusya'dan ayrılma niyetinde olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Ancak, çok sayıda can ve mal kaybına yol açan bu ayaklanma, Türklere Rus idaresinden kurtulma imkanı vermemiştir. Batı tekniğini kullanan Rus orduları karşısında teşkilatsız ve disiplinden uzak Türk kabileleri, bir netice elde edemedikleri gibi Ruslar'a duyulan kin ve nefret, istiklali kazanmaya da kâfi gelmemiştir. Fakat 1916 Yılı Ayaklanmasının en önemli özelliği, Türkistan'da Çarlık Rusya'nın idari açıdan zayıflamasına ve yıkılışına zemin hazırlamasıdır.

Çarlık Rusya'sına karşı yapılan direniş hareketlerindeki en büyük eksiklik olan lidersizlik, Rusya'ya karşı yapılan mücadelelerin olumsuz sonuçlanmasında rol oynamış ve bu problem Sovyet Rusya döneminde de devam etmiş olsa da; Türkistan halkının misli görülmemiş kayıp ve facialara rağmen bağım sızlığı konusunda verdiği mücadele tarihte büyük bir öneme sahip olmuştur. Atalarımızın vatanın bağımsızlığı için verdiği büyük mücadele, esarete boyun eğmiş diğer milletlere örnek olmuştur. Bu münasebetle, ana vatanının müstakilliği için canını da, malını da feda ederek mücadele eden ecdatlarımızı saygıyla anmak mukaddes bir görevdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURRAHMAN, Varis; “Doğu Türkistan’daki “Ceditçilik” Hareketi ve Ahmet Kemâl İlkul”, Türk Yurdu, C.21, S.170 (Ekim), Ankara, 2001, s.51 -58.
- ADİLBAYEV, Alau; “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri” , Bilig, S.23, Ankara, 2002, s.67 -87.
- ARTAM, Atila; Türk Cumhuriyetleri’nin Sosyo -Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri, İstanbul, 1993.
- AYTAÇ, A. M.; Rusya Tarihi (Türk ler ve Komşularıyla Münasebetleri), Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- BABAHOCAYEV, Marat; Özbek Halkları Tarihi, C.2, Taşkent 1993.
- BARTHOLD, W.; “Türkistan”, İslam Ansiklopedisi, C.1212, İstanbul, 1998, s.140 -142.
- BAYSUN, Abdullah Recep; Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul, 1945.
- BENNİGSEN, Alexandre de; “Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler”, (Çev.: Kemal AYTAÇ), Türk Kültürü, C.XXIV, S.270, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s.330-343.
- ; “Çarlık ve So vyet Hakimiyeti Altındaki Türkler”, (Çev.: Kemal AYTAÇ), Türk Dünyası Araştırmaları, S.41, İstanbul, 1986, s.160 -179.
- BUDAK, Feyzullah; Kazakistan Dünyası, Bugünü, Yarını, Ocak Yayınları, Ankara, 1999.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Çar Devrinde Hıristiyanlık Yoluyla Ruslaştırma”, Türk Kültürü, S:196 (Şubat), Ankara, 1979, s.239-247.
- ÇAĞATAY, Yahya; “Bugünkü Türkistan”, Türk Dünyası, S.11 (Ekim -Kasım-Aralık), İstanbul, 1968, s.17-21.
- ÇELEBİ, Ercan; “8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II.Nikola Fermanı ve Türkistan’da 1916 Yılı Genel Ayaklanması”, Türk Dünyası Araştırmaları, S.144 (Haziran), İstanbul, 2003, s.183-195.
- DEVLET, Nadir; Rusya Türkleri’nin Millî Mücadele Tarihi (1905 -1917), Ankara, 1985.
- ERKİNKOL, Salih; “Türkistan’ın Kurtuluşu” Türk Dünyası, S.18 (Temmuz -Ağustos-Eylül), İstanbul, 1970, s.27-31.
- ERŞAHİN, Seyfettin; Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi), Ankara, 1999.

- GÖKGÖZ, Saime Selenga; “İdil-Ural’da Cedit Hareketi ve Ceditçi Sosyalistler (1905 - 1917)”, Türk Yurdu, C.18, S.134 (Ekim), Ankara, 1998, s.198 -207.
- GÖMEÇ, Saadettin, Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri, Akçağ Yay., Ankara, 2002.
- HAYİT, Baymirza; Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ Yayınları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.
- ; Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 -1934), T.D.V., Yay., Ankara, 1997.
- ; Sovyetler Birliği’deki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987.
- ; Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadeleleri Tarihi, T.T.K., Yay., Ankara, 1995.
- HENNEBERG, Rudolf, “The Lure of Pan-Germanism”, Source Records of the Great War, U.S.A., National Alumni, 1923, s.263 -272.
- İNAN, Abdülkadir; “1916. Yıl Türkistan Umum Kıya mı”, Yeni Türkistan, S.2-3, Ankara, 1928, s.17-20.
- ; “Rusya’nın Sömürgelerine Karşı Yeni Siyaseti”, Türk Kültürü, C.V, S.14, Ankara, 1963.
- ; “Dükçü İşan İsyanı”, Türk Kültürü, S.11 (Eylül), Ankara, 1963, s.10-13.
- ; Türkistanda 1916 Yılındaki Ayaklanma”, Türk Kültürü, S.12 (Ekim), Ankara, 1963, s.26-30.
- KARA, Fusun; “1916 Türkistan Milli Ayaklanması”, Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, s.178 (Ekim), İstanbul, 2001.
- KARPAT, Kemal; “Türkler”, İslam Ansiklopedisi, C.12/2, M.E.B., İstanbul, 1988, s.408-424.
- KAYABALI İsmail, ARSLANOĞLU Cemender; Orta Asya Türklüğü’nün Tarihi ve Bugünkü Durum, Kömen Yayınları, Ankara, 1978.
- KILIÇ, Remzi; “XVI. Asrın İkinci Yarısına Doğru Rusların Türk İllerinden Kazan ve Astarhan’ı İşgal Etmeleri”, Türk Yurdu, C.19, S.138, (Şubat), Ankara, 1999, s.44-48.
- KIRIMAL, E.M.; “Kırım Türklerinin Milli –Kurtuluş Hareketi”, Dergi, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, No.: 47, Münih, 1967, s.63 -72.

- KOCAKULI, Ö., “Kazak Türkleri’nin Hokand Hanlığı’na Karşı Savaşı ve Cankoca Batur”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.200 (Ağustos), İstanbul, 2003, s.50 -53.
- KOCAGÖLÜ, Timur; Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905-1991), Genel Türk Tarihi, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KOÇAR, Çağatay, Türkistan’daki 1916. Yıl Milli Ayaklanması’nın 70. Yıldönümü (X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991, s.773-785.
- KOMATSU, Hisao, “Andican Ayaklanması ve İşan”, X.Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, 22-26 Eylül 1986), C.III, T.T.K., Yay., Ankara 1991, s.911-915.
- LENGERANLI, Yunus; “Sovyet Döneminde Türkleri Ruslaştırmak Amacıyla Uygulanan Dil ve Diğer Politikalar Üzerine Bir İnceleme”, Türk Yurdu, C.21, S.169 (Eylül), Ankara, 2001, s.12-19.
- OKTAY, A., Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60.ncı Doğum Yılı Münasebetiyle), İstanbul, 1950.
- ÖLÇEKÇİ, Haluk; “Kazakistan’daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi”, Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), S.7, Ankara, 1998, s.171-181.
- SARAY, Mehmet, Türkistan Türkleri, Veli Yay., İstanbul, 1984.
- ; Kazak Türkleri Tarihi (Kazaklar’ın Uyanışı), İstanbul, 1993.
- ; Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993.
- ; Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), T.T.K., Yay., Ankara, 1994.
- ; Türkmen Tarihi, İstanbul, 1993.
- ŞİR, Mehmet; “Türkistan Milli Hareketlerinden Bir Parça”, Türkistan Sesi, C.1, S.3 -4 (Eylül-Ekim), Ankara, 1956, s.30-33.
- TEMUROĞLU, Tahir Çağatay, “Türkistan’da 16’ncı Yılı Kozgalış”, Yaş Türkistan, S.24, 1931.
- TOGAN, A.Zeki Velidî; Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi, İtimat Matbaası, Kahire, 1929.
- ; Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri’nin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

- ; Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, C.2, İstanbul, 1981 .
- UZEL, Lokman; “Kenasarı Kağan’ın Bağımsızlık Hareketi (Şimdiki Kazakeli Bölgesi: 1837-1847), Türk Dünyası Araştırmaları, S.120 (Haziran), İstanbul 1999, s.145-158.
- YALÇIN, Aydın; “Türk Halklarında Milli Uyanış”, Avrasya Etüdları, C.1, S.4, Ankara, 1995, s.3-29.
- YALÇINKAYA, Alâeddin, Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan (1856’dan günümüze), Timaş Yay., İstanbul, 1997.
- YARKIN, İbrahim; “Türkistan’da 1916 Yılı İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler”, Türk Kültürü, C.6, S.68, Ankara, 1968, s.564-568.
- ; “Türkistan’da Çarlık Rusyası’nın Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar”, Türk Kültürü, C.7, S.84, Ankara, 1969, s.932-935.
- ; Türkistan’da, Çarlık Rusyası’nın Baskı ve Sömürge idaresine Karşı İsyanlar II”, Türk Kültürü, C.8, S.87, Ankara, 1970, s.215-221.
- ; “Batı Türkistan”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s.1170 - 1183.
- ; “Türkistan’da “Yeni Usûl” Öğretiminin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver KARİ”, Türk Kültürü Araştırmaları, S.1-2, Ankara, 1965, s.161-172.
- YILDIZ, Hakan, Özbekler ve Türkistan Milli Mücadelesi, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.
- “1916 Yılındaki Ayaklanma Hakkında Bolşevikler’in Yalanları”, Yaş Türkistan, S.24, 1931, s.4-18.
- “1916’cı Yılgı Kozgalanga Ait Bazı Bir Malumat”, Yaş Türkistan, S.80-81, 1936, s.13-23.
- “1917 Yılı Hatıra Parçaları”, Yaş Türkistan, S.80-81., 1936, s.18-28.
- “Kerenskiy ve Türkistan Milli Hareketi”, Yaş Türkistan, S.9-10, 1930, s.21-29.
- ZENKOVSKİY, Serge A.; Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık (Çev.; İzzet KANTEMİR), İstanbul, 1983.
- ; Pan-Türkizm and İslâm in Russia, Harvard, 1967.
- ZİYAYEV, Hamid; Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele, (Çev: Ayhan ÇELİKBAY), T.T.K., Ankara, 2007.